

Куліш на засланні.

9-го вересня 1847 року Куліш прибув до Тули і прожив тут аж до середини грудня 1850 р., тоб-то більше як три роки. Ці три роки мали величезний вплив на все життя Кулішеве, довге й різноманітне життя українського письменника. Інстинктом ідучи за інтересами своєї суспільної класи, отого українського дрібно-маєткового хutorянства, Куліш не мав тривкої соціально-політичної ідеології й не був підготований до оборони своїх мінливих поглядів. Перебування 1846 року в родині Плетньова та того аристократичного кола, що раз-у-раз оточували впливового ректора Петербурзького університету, ще раніше дезорієнтувало Куліша, що недавно ще був повен романтичного захоплення до минулого та пієтету до стихійної постати Шевченка¹⁾. А трьохрічне заслання не тільки довершило цю дезорієнтацію, а ще промостило шлях до політичного лукавства, до подвійності й нещирости, до холодного, цинічного розрахунку. Починаючи з 1847 р., за невеличкий протяг часу повстав уже той Куліш, який морально дискредитував себе вже наприкінці 50-х років, а ідеологічно не забував себе скандалити з 1864 р., з часів своєї Варшавської авантури (та угоди з Говорським, редактором „Вѣстника Ю.-З. и З. Россіи“). коли Шевченка заслання загартувало на переконаного й озброєного революціонера, то Куліша воно вкрай деморалізувало, зробило з його галасливого політикана й нещирого дипломата. І це не зважаючи на незрівняно-кращі, надзвичайно догідні умови, в яких прожив Куліш ці три роки.

Ось чому на цьому періоді варто зупинитися докладніше, уважно придивившись до того Куліша, який зростав на чужині під пильним жандарським оком. Коли раніше ми мали лише апологетичну, в основі неправдиву характеристику В. Шенрока, складену під свіжим вражінням Кулішевої смерті й за пристрасного догляду Олександри Кулішевої²⁾, то тепер у нас під руками є багатющій архів III отдела-

¹⁾ Див. мою статтю: „Невідоме видання Кулішеве“. «Бібліологічні Вісті», 1926, кн. III.

²⁾ В. И. Шенрок—П. А. Кулиш. Биографический очерк. «К. С.» 1901, IV, с. 129—148. Нема чого говорити про власні спомини Куліша в „Правді“, 1868, чч. 2, 3, 7: вони дають надто суб'єктивний матеріал.

нія Царської канцелярії, а також інтимне листування Куліша з його приятелями й родичами. Ми можемо подати тепер справжнього Куліша, яким він був, без штучних фарб і приятельських гіпербол: по-важний уривок часу у вісімдесят років дає нам на те право.

I.

Конфірмація вироку над братчиками 1847 р. такий має розділ про Куліша:¹⁾

9-го класса Кулеша, неумеренного в неправильных понятиях о Малороссии, во внимание к тому, что он с ужасом видит тот вред, который мог произойти от его сочинений, и показывает искреннее сожаление о прежнем своем заблуждении, происходившем от избытка любви к своей родине, заключить в крепость на четыре месяца и потом отправить в одну из отдаленных Великороссийских губерний на службу, но никак не по учебной части, с учреждением за ним строжайшего надзора, не увольняя его ни в Малороссию, ни за-границу, и с тем, чтобы цензура обращала строжайшее внимание на его сочинения, если он будет писать их отдельно или в журналах.

Миколиною рукою приписано на цьому докладі графа Орлова: „Запретить писать и на службу в Вологду“.

Про те в Вологду Куліш не поїхав. 26-го липня 1847 р. Олександра Михайлівна Кулішева подає заяву до Управителя III отделенієм („главноуправляющего“) гр. Орлова з благанням „исходатайствования соизволения государя императора на определение мужа моего на службу в губернии более южные, как наприм. в Орел, Екатеринослав, Курск, Тулу или другие, дабы он мог воспользоваться остатком лета и теплою осенью для излечения тяжелой грудной болезни, видимо снедающей его“. Серед аргументів Олександри Мих. уже фігурує й такий: „Муж мой без жалоб, с терпением христианина, сознающего вину свою и вполне раскаявшегося в заблуждениях молодости, переносит свое заключение и ждет дня освобождения, чтобы усердием и ревностью в исполнении новых своих обязанностей доказать чисто-сердечное раскаяние, убедить, что семена добра пали не на бесплодную почву и выразить тем глубочайшую свою благодарность...“²⁾

8-го серпня консіліум з найвидатніших петербурзьких лікарів оглянув Куліша, з наказу Президента Воєнно-Медичної Академії [Куліша тоді перевели вже з 2-го липня для лікування в другий воєнно-сухопутний шпиталь]. Констатувавши помітне погіршення в стані Кулішевого здоров'я, консіліум зробив такий висновок:

¹⁾ Див. Твори Шевченка, вид. Яковенка, II, 123. Усі документи, що не мають значіння автентичних, подаю сучасним правописом, проте сумлінно додержуючися фонетичних і лексичних одмін оригіналу.

²⁾ «Дѣло объ учителѣ Кулѣшѣ, причастномъ къ Украино-Славянскому Обществу...» в архіві кол. III отделенія (тепер історико-політичного відділу Центрархіву РСФСР), стор. 113-114. Звідти-ж і далші документи.

Приняв в соображение вышесказанное, а равным образом то, что всякая атмосферическая перемена здешнего климата оказывает явное влияние на болезненное состояние Г. Кулеша, можно с вероятностью полагать, что долговременное пребывание его, как уроженца южных губерний, в каком бы то ни было сыром, холодном и непостоянном климате -- может способствовать к развитию действительного страдания легких, именно отложения в них бугорков (*tubercu losis*).¹⁾

Цей офіційний акт, очевидно, був лише формальною підставою для жандарів (бо діагноз Кулішевої хвороби вийшов дуже невиразний), а головним мотивом стала „покута“ самого злочинця, слізні благання його дружини, а також і впливи сильніших людей. Принаймні вже 22-го серпня III відділ виготовляє доклад цареві, який „высочайше соизволил“ (як пише сам Орлов на докладі) ухвалити пропозицію своїх урядовців. А пропозицію вони висловлювали в таких виразах:

По решению дела об Україно-славянском обществе, Высочайше повелено было: учителя 5-ой С.-Петербургской гимназии, 9-го класса Кулеша, который хотя не принадлежал к этому обществу, но был в дружеских сношениях со всеми участниками оно́го и сам питал чрезмерные мысли о мнимой важности Украины, поместив даже в напечатанных им сочинениях многие двусмысленные места, кои могли поселить в малороссиянах мнение о праве их на отдельное существование от Империи, — заключить в Алексеевский рavelин на четыре месяца и потом отправить на службу в Вологду, никак не по ученой части, с учреждением за ним строжайшего надзора и с тем, чтобы он не был увольняем ни в Малороссию, ни за границу.

Кулеш заключен был в крепость 30 мая, а 2-го июля, по уважению крайне болезненного положения его, с Высочайшего разрешения, помещен в арестантское отделение 2-го Военносухопутного госпиталя, под таким же строгим надзором, под каким находился он в крепости.

После того жена Кулеша, объясняя, что здоровье мужа ее разрушается более и более, как от усиливающейся физической болезни, так и от нравственных страданий его, несколько раз убедительно просила об исходатайствовании прекращения ареста мужу ее и отправления его на службу не в Вологду, где от сурового климата жизнь его будет в совершенной безнадежности, но в одну из южных губерний.

По сим настоятельным просьбам я входил в сношение с Военным Министром, который ныне доставил ко мне свидетельство, подписанное четырьмя главными медиками 2-го военносудопутного госпиталя. Из этого свидетельства видно, что в Кулеше действительно замечается более и более увеличивающееся развитие грудных болезней, к которым он склонен был с давнего времени, и что долговременное пребывание его, как уроженца южных губерний, в каком бы то ни было сыром, холодном и не постоянном климате, поведет к пагубным последствиям для его жизни.

Всеподданнейше докладывая о сем В. И. В., и принимая во внимание, что опасность состояния здоровья Кулеша замечалось еще во время содержания его под арестом при 3-м отделении Собственной в. в. канцелярии, что он содержится в заключении из назначенных ему четырех уже около трех месяцев, что при самом производстве дела он показывал и доселе показывает искреннейшее раскаяние в прежних своих действиях, что настоящее положение тем более для него тяжело, что подвергся аресту и потом заключению месяца через полтора после женитьбы на молодой девице, я по уважению всех

¹⁾ „Дело...“ стор. 118 зв.

сих обстоятельств, осмеливаюсь ходатайствовать, не соизволите ли высочайше повелеть, прекратив заключение Кулеша, выслать его ныне же на жительство в г. Тулу, где находится брат жены его, со всеми прочими ограничениями, то-есть определить его там в гражданскую службу, никак не по ученой части, с учреждением за ним строжайшего надзора и с тем, чтобы он не был увольняем ни в Малороссию, ни за границу.¹⁾

Звичайно, ця „гуманність“ III-го відділу зовсім не добросердною і м'яркою вдачею Леонтія Дубельта поясняється: там-бо „гуманність“ раз-у-раз якимось іншими мотивами й розрахунками вимірялася. І ця головна причина полягає в отому „искреннейшем раскаянии“, що їм увижалось в заявах Куліша на допиті в справі Кирило-Методієвського братства. Можна сперечатися про те, оскільки широко Куліш виявляв це „искреннейшее раскаяние“, але об'єктивних, авторитетних документів до цього в слідчих III-го Відділу було чимало. Власне, все трьохрічне перебування Куліша в Тулі дає багатенний матеріал до тієї тези, що Куліш відчував, чи принаймні виявляв цю широкую спокуту. Отже — документи є, дбайливі жандари з царської охоранки їх нам зберегли з надзвичайною акуратністю; на цих документах нам доведеться ще не раз зупинятись. Але „вступ“ до них, лірична, так-би мовити, інтродукція—то вдячний лист Куліша до Орлова після гуманного вирішення III-го Відділу:

Ваше Снятельство

Милостивий Государь!

Как ни тяжки были мои душевные и физические страдания, но я благодарю Провидение за все, что произошло со мною. Теперь по крайней мере остаток жизни я проведу спокойно в отношении к себе и достойным образом в отношении к обществу. Этого спокойствия до моего ареста и суда надо мною я не знал: я был исполнен мыслей, горьких для самого меня и вредных для моих слушателей или читателей. Пересматривая теперь в уме все прошедшие свои действия, я удивляюсь великодушию Государя Императора. Ни одно правительство в Европе не поступило-бы так милосердо с вредным фанатиком, каким я, к стыду моему, являлся в своих печатных сочинениях и письмах. Верьте, Ваше Снятельство, что после того, как суд Его Величества надо мною был кончен, я нашел в собственном сознании судью самого неумолимого. Известие о решении дела Белозерского, сообщенное мне женою в крепости, в особенности меня поразило. Я увидел, что действовал преступным образом в отношении к великодушнейшему и человеколюбивейшему в мире Государю. Действительно, с этим прекрасным, но неопытным еще юношею мог бы поступить подобным образом только отец, а не Государь! Попечение о моей жене во время моего ареста, внимание, которым она пользовалась у исполнителей Монаршей воли, наконец облегчение меня переводом в госпиталь, сокращение срока моего ареста и милостивая заботливость даже об удобствах переезда моего в губернский город²⁾ — все это наполнило мою душу глубочайшею благодарностью к Его Императорскому Величеству. Для полного моего спокойствия не достаёт одного: чтоб Государь Император забыл о моих проступках и считал меня новым подданным,

¹⁾ «Дело...», с. 119-122.

²⁾ Можливо, що тут Куліш натякає на 100 крб., що йому видано з III Відділу під час переїзду на місце служби (іншим братчикам-урядовцям видано по 200 крб.).

котрого возродило Его великодушие. По крайней мере я стану всеми средствами стараться доказать, что теперь понимаю здраво и исполняю свято обязанности верноподданного.

Позвольте ж, Ваше Снятельство, от всей души принести Вам глубокую мою благодарность за Ваше предстательство обо мне у Престола и за безценное покровительство, которого Вы удостоивали мою жену. Верьте Ваше Снятельство, что Вы своими действиями внушили мне неизгладимые и отрадные для всей моей жизни чувства!

С глубочайшим почтением и совершенною преданностью имею честь быть, Милостивый Государь, Вашего Снятельства покорнейший слуга П. Кулеш. 1847 г., августа 29. С.-Петербург.

Перед нами, як-ні-як, людський документ, не написаний під безпосереднім примусом або з певними надіями визволитися: це доброхітна капітуляція письменника перед жандаром, і це її громадське значіння навряд чи вдасться обмежити. Каяття за минуле, обіцянки жити „по-новому“, подяка своїм катам—ці „рефрени“ зустрічаються в багатьох інших місцях Кулішевого листування з III відділом, маючи й „практичне“ для Куліша значіння.

II.

Але от Куліш 9-го вересня прибуває до Тули. Щоб правдиво собі уявити головні риси Кулішевого життя в Тулі, треба, перш за все, зупинитися на формальних епізодах Тульської служби. Куліш їхав туди на службу, бо служба, в очах „фельдфебеля царя“, була єдиною формою праці, де-б міг спокутувати свою провину перед російським царатом письменник. Тим часом до служби, як регулярної й обов'язкової форми праці, здебільша нудної й інтелектуально-непотрібної, сам Куліш цілком не був пристосований. „Денег теперь мне не нужно, а служить я больше не в состоянии“—пише він 25 жовтня 1847 р. П. Плетньову, тоб-то через півтора місяця після приїзду¹⁾. Трохи пізніше (3/1 1848) він одверто констатує: „Я вижу, добрый наш друг Петр Александрович, что гражданская служба—не моя стихия; я был-бы хорошим чиновником только под начальством человека Вашего сорта“.

Ось тут власне, в цій дизгармонії між усіма життєвими інтересами письменника та ідеологічно-побутовими вимогами величезної бюрократичної машини, криється причина всіх зовнішніх непорозумінь Куліша за Тульської доби його життя. Після перспектив блискучої академічної кар'єри і величезного громадського впливу Куліш, самолюбний і працездатний Куліш, пірнає в болото дрібного провінційального існування. Жандари з III відділу, помічаючи ніби ідеологічне „оздоровлення“ в Куліша, уважали його

¹⁾ Цитую за листами Кулішевими до Петра Олександровича Плетньова, ректора Петерб. університету, приятеля Кулішевого, що зберіглися в Пушкінському Домі при Рос. Академії Наук; один (у копії) є в архіві У. Академії Наук.

службу за обов'язок „виправленого“ „вірнопідданого“ та за мінімальну кару за минулі гріхи; сам Куліш, даючи багаті, принаймні-формальні докази свого ідеологічного переродження на користь російському царатові, уважав, що має цілковите право на вільну роботу, до якої він звик, на любу йому письменницьку стихію. Куліш і пізніше ніяк не міг уложитися в тісні рямці царського урядовця: ані в „Департаменте Сельского Хозяйства Мин. Гос. Имуществ“ (1851-1854), ані пізніше в Польщі (1864-1867), ані в „Статистическом отделе Мин. Путей Сообщения“ (1873-1874). Цього не могли зрозуміти такі „стовпи“ бюрократичної держави, як Дубельт і Орлов із III відділу. Так, коли Куліш одмовився від служби, що йому запропонував Тульський губернатор, начальник III відділу Дубельт йому пише дуже цікавого листа, де виявляється вся психологія чиновника¹⁾:

...Долгом считаю об'яснить Вам, что в Тулу Вы отправлены по Высочайшему повелению, и правительство от Вас ожидает, что на этом поприще усердием и деятельностью Вы заслужите оказанное Вам снисхождение...“ Дубельт „уверен, что Вы употребите старание достигать улучшения Вашей участи усердием по службе, продолжительным терпением и покорностью обстоятельствам...“¹⁾

А шеф жандарів Орлов на одному з докладів III відділу про літературні роботи Куліша написав таку резолюцію: „Надо служить и стараться, чтоб его забыли, тогда вспомнят“ (стор. 296 „Дела“).

Таким чином, у цьому полягає вузол Тульських непорозуміннів у Кулішовому житті: адміністрація робила все, щоб дати йому виявити себе „усердием по службе“, а Куліш тікав од цієї честі і з обуренням писав Плетньову 27 вересня 1847 р.: „служба моя—страшная проза. Довольно Вам сказать, что мне не дали никакого штатного места, а заставили заниматься в столе, в виде мельчайшего крючкотворца!“ Високо-романтична поезія в Дубельтовому світогляді—нудною прозою видавалася українському письменникові, та ще гордовитому, амбітному Кулішеві...

III.

Тільки в такому світлі ми можемо зрозуміти дійсні обставини Кулішового життя в Тулі, що його так прикрасив Шенрок ще під свіжими вражіннями від розмов з Олександрєю Михайлівною. Архів кол. III відділу і Кулішеві листи до Плетньова — то є першорядної ваги автентичні матеріали, що ними тільки тепер ми можемо користуватися, і ці матеріали виразно говорять за те, що офіційні кола Кулішеві щиро бажали допомогти в його тульському житті. Чому появилось оце „шире бажання“—на тому ми детально зупинимось далі.

¹⁾ Лист з 14-го січня 1848 р. „Дело“ Куліша, стор. 167-167 зв.

Так, уже через тиждень після свого прибуття до Тули Куліш пише Плетньову (16 вересня 1847 р.):

...Я здоров. Приняли меня здесь хорошо, но я жалею, что Муравьев (губернатор. О. Д.) скоро уезжает в Сибирь генерал-губернатором. Кто на его место, этого здесь не знают. Я впрочем ни от кого другого не ожидаю столько доброго, сколько дал мне надеяться его вид и способ обхождения со мною. Я был однажды у полковника жандармов и у вице-губернатора Барановича, как человек, обязанный засвидетельствовать им свое почтение, а потом не был ни у кого. Почтенный Муравьев, которого я полюбил с первого взгляда, предоставил мне свободу в употреблении моего времени, пока я здесь устроюсь. Он мне сказал, что по моему „чину и образованию“ ¹⁾ мне нельзя предложить места ниже чиновника особых поручений и что новый губернатор, вероятно, даст мне это место. Вакансия откроется месяца через два; до тех пор я охотно согласился служить без жалования.

Але з новим губернатором Крузенштерном у Куліша починаються серйозні нелади, що врешті призводять до втручання третіх впливових осіб, як Плетньов. Так, зразу-ж по приїзді Куліш працював у канцелярії губернатора, „в stole в виде мельчайшего крючкотворца“. Тульські урядовці, здавалося Кулішеві, ставилися до його не тільки байдуже, а навіть вороже: „сослуживцы смотрят на меня косо, а начальники—никак не смотрят“ (лист до Плетньова з 27 вересня 1847 р.). Сама служба його не задовольняла, і Куліш вирішив її з'ігнорувати:

Я все еще не хожу на должность (пише він Плетньову 8 листопада 1847 р.): у меня от сиденья над столом тотчас возобновляется пугающая меня боль в груди. Хотел бы я и совсем от нее отказаться, да боюсь огорчить тех благодетельных особ, которые так доверчиво меня к ней допустили. Притом-же, может быть, новый губернатор даст мне такое место, где потребуются мои правила, моя честность, мое усердие к страдающему человеку, более нежели материальный канцелярский труд; для изнуряющей меня бюрократии я считаю безрассудством пожертвовать остатком своих сил. Они для меня становятся тем драгоценнее, чем я чувствую их у себя меньше. Иное дело, если-б я ни к чему более не был способен. Тогда было-бы бессовестно провести дома остаток жизни. А теперь, сидя в квартире, я могу выработать для своего имени, для чести моего семейства и материального его благосостояния более, нежели в канцелярии.

Таким чином, вимоги здоров'я уже тут виступають лише, як офіційний мотив небажання служити, а фактично ми відчуваємо потяг письменника до вільної літературної роботи.

Проте перебування без постійного утримання все-ж турбувало Куліша: 25-го жовтня 1847 р. він про це пише Плетньову, а Плетньов, одержавши цього листа 2 листопада, 10-го пише довгого листа Дубельтові, де прохає „рекомендовать г. Кулеша в особенное внимание новому Военному Губернатору г. Тулы генерал-майору Крузенштерну“.

¹⁾ До речі, цікавий епізод із цим чином, дуже корисним для Куліша: 2 жовтня 1847 р. він прохає Плетньова „как в бумаге к управляющему губернии, так и в заглавии формулярного моего списка назвать меня чиновником 9-го класса“. Очевидно, чин був названий помилково, і тільки згодом (1850 р.) Куліш починає іменуватися „губернским секретарем, чиновником второго разряда“.

„Известные Вам способности г. Кулеша и основательные его познания могут быть употреблены с несомненною пользою для службы, ежели, по совету Вашего Пр-ва, г. Военный Г-р, доставив этому чиновнику приличным жалованием верные средства к существованию, назначит его, например, по особым при себе поручениям“ (стор. 155 зв. „Дела“). І одразу-ж ІІІ відділ звертається до Крузенштерна з відповідним папером, де майже повторює Плетньова вирази й прохає матеріально забезпечити Куліша посадою.

Наслідком могутнього підпису Орлова на офіційному папері ІІІ відділу Крузенштерн 16-го грудня 1847 р. прийняв Куліша й запропонував йому посаду доглядача лікарні і 20-го грудня повідомив про це ІІІ відділ. Про це маємо згадку в листах Куліша до П. Плетньова і Віктора Білозерського¹⁾, писаних того-ж дня, а також і до О. М. Бодянського²⁾. Ще 22-го грудня, пишучи Бодянському, Куліш був задоволений із нової посади („1500 р. асс. жалованья и с казенною квартирою“, „местность больницы мне нравится: при ней есть сад, она близко к полям, в конце лучшей во всей Туле улицы“—так він описує свої вражіння Плетньову), але через день, 23-го грудня, він надсилає тому-ж адресатові цілком іншого листа. Він зберігся в архіві ІІІ-го відділу (стор. 158-159 зв.), бо сюди передав його Плетньов у супроводі свого відношення до Дубельта. Куліш пише:

Я поторопілся извещением Вас, добрый наш друг Петр Александрович, о назначении меня к должности смотрителя. Должность эта на деле превратилась Бог знает во что. Начать с того, что жалованья всего только 950 р. ассигн., а квартира, состоящая из двух чуланов со сводами, так темна, пуста, грязна и ужасна, что я решился бы переехать в нее только тогда, когда б лишился последних средств к существованию. В том же корпусе медик занимает престелную и обширную квартиру; квартира смотрителя—ужасна. И не удивительно: смотрителем был до сих пор отставной капельмейстер, выслужившийся из солдат. Ему это и подобало. Но я, как бы ни был разжалован, все же не могу быть разжалован из образованных людей в необразованные и из достойных в ничтожные. Я был у губернатора и сказал ему, что он без сомнения воображал мою должность с такими удобствами, которые могут меня успокоить, и я считаю долгом довести до его сведения, в каком состоянии я нашел ее. Он удивился, но спросил меня, переехал ли я в новую квартиру? Я отвечал, что я ужасаюсь переехать в такую квартиру и прошу позволить мне оставаться в наемной. Он согласился, обещал посмотреть сам больницу, обещал дать мне другое место, если представится возможность, и с тем мы расстались. Равнодушие, с каким он принял мой печальный рапорт, ничего не пророчит мне приятного...³⁾

¹⁾ Листи до Віктора Михайловича Білозерського в копії зберігаються в архіві Укр. Академії Наук, що перейшов сюди від колишнього видавця Кулішевих творів І. М. Каманіна: див. мою статтю „З Кулішевого архіву“ („Україна“, 1924, кн. 4). Цього листа використав Шенрок: „К. Ст.“, 1901, IV, стор. 142.

²⁾ „К. Старина“, 1897, X, с. 41.

³⁾ Трохи інакше поясняє Куліш причину свого відмовлення від посади в другому листі до Плетньова з 17 січня 1848 р.: тут він посиляється на ті „хищення и злоупотребления“, що були до його в лікарні.

Це Кулішеве відмовлення викликало велике незадоволення і з самому губернаторові Крузенштернові і в Дубельті. Так, Ол. Михайлівна Кулішева, подаючи 3-го лютого 1849 р. велике прохання¹⁾ гр. Орлову про звільнення П. Ол., про цю подію переказує в таких словах (л. 212 і д. „Дела“):

К несчастью, Его П-во остался недоволен отказом моего мужа, не вполне, может быть, вникнув в причины этого отказа, который сверх того делал его неисполнительным перед Вами. С этих пор на мужа моего он не обращает никакого внимания, не смотря на просьбы его дать ему занятие, а такая невнимательность начальника сильно отражается в нерасположении подчиненных.

А Дубельт, відповідаючи на другого листа Плетньова з 31 грудня 1847 р. з проханням допомогти Кулішеві, так відписує 6 січня 1848 р.:

Кулеш после оказанной ему Высочайшей милости не должен роптать, если назначенная ему на первый раз должность не вполне согласуется с его желанием... (стор. 162)

Так закінчилася перша спроба Куліша пристосуватися до нормальної бюрократичної машини в Тулі. Закінчилася вона невдало, але, треба сказати, не з вини тодішньої адміністрації: уже вказана вище „дизгармонія“ між письменником і урядовцем тут найбільше ваги мала. 2-го січня Куліш подає губернаторові прохання про димісію і того-ж дня пише про це листа Дубельтові і Плетньову, але цілком по-різному цей учинок поясняє. Дубельтові він пише про „грудную болезнь“, а Плетньову заявляє, що „гражданская служба—не моя стихия“. Мета його ясна — він благає Дубельта порушити питання про дозвіл йому друкуватися: „единственная моя надежда на позволение мне печатать мои сочинения“. Отже справа з лікарнею—то лише дипломатичний крок, розрахований на добрість жандарів із III відділу.

IV.

Але-ж зазнати бажаної димісії Кулішеві не вдалося: під тиском III відділу Крузенштерн шукає виходу з цього становища і в листі з 9 січня 1848 р. повідомляє Дубельта, що хоче „определить его (Куліша) на имеющуюся вакансию старшего при мне чиновника особых поручений сверх штата с тем, чтобы назначить ему содержание от правительства и возложить на него занятие исключительно по Губ. Статистическому Комитету“. Про це-ж пише сам Куліш Дубельтові 6-го січня і Плетньову 7-го. У цих листах появляються нещирі епітети що-до Крузенштерна—„добрий“ після холодних і офіційних оцінок попередніх, хоч сам губернатор поки-що утримання письменникові не давав, а обіцяв у майбутньому—„от правительства“. Особливо

¹⁾ Це прохання накреслив мабуть сам Куліш, бо окремі думки повторюються в листах його до Плетньова.

цікавий лист до Плетньова з 7 січня: він доводить, що Куліш не шукав од служби яких-небудь матеріальних догідностей і почував себе без неї досить добре. Уся його боротьба повинна була здобути йому право друку й умови вільної праці. Оперуючи своєю хворобою і злиднями, письменник примушував III відділ іти на якісь пільги що до себе.

1848, января 7. Тула.

Считаю нужным уведомить Вас, безценный друг наш Петр Александрович, что губернатор, призвавши меня к себе, предложил мне считаться сверх-штатным чиновником особых поручений и освободил меня от хождения в канцелярию: делами, которые он из своих рук будет давать мне, я буду заниматься дома. Я на это согласился. Но то, что он обещал для меня сделать нимало меня не радует. Он хочет доставить мне место секретаря статистического комитета с жалованьем. Об этом он сделает особое представление министру. Как бы министр ни расшедрился, секретарю оному нельзя дать жалованья более тысячи или 1500 р. асс.; а с таким жалованьем что за житье в городе? Губернатор говорит, что этот комитет протянется год или два, а потом, может быть, представится лучшее место: славное утешение. Обождем немного, а потом буду проситься в отставку и, если не позволят мне уехать в Малороссию, куплю именье здесь, возле Тулы. В деревне с сотнею рублей серебром я проживу довольнее, нежели в городе с 2.000 асс.

— Я уведомил уже генерала Дубельта об этом.

Ваш П. Кулеш.

Як видно з цього листа, і ця служба не могла задовольнити Куліша, і то не з причин матеріальних недогідностей, а просто через непереможний потяг письменника до культурного міста, до любої праці, до ширшої громадської ролі. На жаль, саме цей матеріальний бік нової, досить примарної посади не міг хоч трохи прикрасити безнадійно-прозаїчні обов'язки нашого „статистика“. Не раз III Відділ пропонував Крузенштернові потурбуватися про матеріальне забезпечення Куліша: міністерство внутрішніх справ одмовило в кредиті, і Куліш грошей не одержав. Він мав право з цього приводу так 12 травня 1848 р. писати Дубельтові (стор. 173 „Дела“):

Ваше Превосходительство

Леонтий Васильевич!

Я убежден, что не ошибаюсь в своем чувстве, обращаясь к Вам попрежнему с уведомлением о своей участи: Ваше Превосходительство, делая добро всем, без сомнения расположены его оказать человеку, которого Вы не раз уже удостоили драгоценного Вашего внимания и покровительства. Если до сих пор участь моя не облегчена, то это дает мне только понятие о великости огорчения, какое причинил я своими проступками благодетельному нашему правительству. Я и ожидаю терпеливо, пока исполнится мера справедливого его гнева ко мне; но, зная, что имею дело не с неумолимым приговором закона, а с живым сердцем человеческим, осмеливаюсь питать надежду, что оно, если не ради моего счастья, то ради собственного удовольствия, отменит предположенное для меня наказание и переменит его на божественную милость. Эта надежда тем сильнее в душе моей, что я обращаю к нему мольбы мои, как человек, глубоко раскаявшийся и следовательно, по самому духу христианства, заслуживающий милосердия.

Жизнь в Туле оказалась для меня на деле гораздо большим бедствием, нежели обыкновенное удаление из столицы. Я в восемь месяцев не встретил здесь человека, который

бы протянул ко мне дружески руку. Равны меня чуждаются, старшие пренебрегают. Я до такой степени всем здесь опасен или противен мнимым своим духом, что мне запрещено даже брать к себе из Корпуса на дом двух кадетов, из которых один внук П. А. Плетнева, а другой сын Петербургских друзей жены моей и которые своими детскими играми могли бы сколько-нибудь разогнать наше уныние. До сих пор я не получал в Туле никакого жалованья и, считаясь чиновником особых поручений при Г. Тульском Военном Губернаторе, не имел от него ни одного поручения, следовательно не мог показать ни своего усердия, ни своих способностей, ни своей честности. Но сохрани меня Бог осуждать такого почтенного человека, как Г. Крузенштерн! Напротив, я скорее думаю, что он сам не знает, что делать с моими познаниями, годными для Академии Наук и бесполезными для бюрократии, и какое дать мне здесь место, которое могло бы обеспечить домашние мои нужды. Безмездных же поручений он, может быть, не делает мне потому, что, видя болезненное состояние моего здоровья, щадит меня и действует так, как и я на его месте действовал бы. От Вас одних, как ближайшего представителя Верховной Власти, я должен ожидать облегчения судьбы моей, и потому умоляю Ваше Превосходительство помнить обо мне и исходатайствовать через великодушного Графа Орлова Высочайшее разрешение возвратиться в столицу."

Цікаво, що цей лист, врешті досить пристойний своїм тоном, дав привід III відділу скласти доповідь (18 травня), де цитуються Кулішеві слова: „сам не знает, что делать с моими познаниями, годными для Академии Наук и бесполезными для бюрократии“. Але наслідків це знов-таки жадних не мало, крім тих, що III відділ рішучіше нагадував губернаторові Крузенштернові про потребу платної посади.

Проте ще більше року Куліш сидів без жадного державного утримання, і тільки 29 жовтня 1849 р. цей стан на краще змінився: Куліша призначено на помічника редактора офіційних „Тульскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, тоб-то Куліш тепер мав ті-ж обов'язки, як, напр., і Герцен під час свого Володимирського сидіння (трохи раніш). Очевидно, це зробили під найсильнішим тиском гр. Орлова (листа його до Крузенштерна з 8 жовтня—стор 252), і тому Куліш офіційним листом до Дубельта з 2 листопада 1849 р. висловлює Орлову „глубочайшую благодарность за великодушное участие его к судьбе моей“ (стор. 254). Та утримання по посаді призначили вже не 1.500 крб., од яких недавно з погордою одвертався Куліш, а лише 600 крб. асигнаціями на рік, тоб-то надто мінімальну суму. З цього приводу сам Куліш пише в цитованому вже листі до Орлова:

Я принял ее (тоб-то посаду. О. Д.) с благодарностью и вполне соглашаюсь с словами моего Начальника, что в Туле нет для меня возможности занять место, приносящее более жалованья, потому что здесь только те места соединены с жалованьем выше 1000 р. асс., которые для меня вовсе недоступны.

Але ця посада, ніби характером своїм близька до інтересів журналіста, не примирила Куліша з його становищем підневольної людини в далекій провінції. Він уникав будь-якої офіційної роботи, оддаючи весь вільний час своїм власним інтересам. Так, 1 листопада 1849 р. він пише Бодянському з приводу своєї нової посади:

„Пожививсь, як собака мухою!“ но я доволен этим местом в том отношении, что мне остается только брать жалованье и ничего не делать. Оно пожалуй не честно, но я не прочь и от дела, если бы понадобилось написать что-нибудь для этой важной газеты. А жалованье лучше взять мне, нежели какому-нибудь взяточнику.¹⁾

Згодом Куліш зазнав і ще де-якого поліпшення своєї долі, про що він пише 15-II 1849 Бодянському:

... обстоятельства мои немножко поправились: мне прибавили 400 р. асс. жалованья и даже о чудо! — перед праздником дали 30 р. сер. награды. Теперь я титулююсь редактором неофициальной части „Тульск. Губ. Вѣдомостей“. Мне впрочем нет никакой работы (кажется, приказано редактору работать одному, во избежание каких-нибудь казусов); а мне и лучше: я занимаюсь дома своими делами.²⁾

З цим більш-менш припинилася службово-матеріальна неусталеність Куліша в Тулі. Він одержав невеличку посаду, близьку йому характером своїх обов'язків; він здобув „право нічого не робити“, тоб-то право де-якого імунітету з боку Тульських урядовців, залякуваних могутніми петербурзькими впливами. Куліш міг вільно й безборонно працювати над своїми черговими літературно-науковими завданнями. Ось чому в листах до Дубельта, де Куліш таки добувається права повернутися до столиці, тепер виступає інший мотив: „меня может спасти только систематическое лечение опытных врачей“, яких, звісно, ані в Тулі, ані в іншій провінції немає. Ось чому, здобувши цю позицію, Куліш усю енергію тепер обертає на здобуття права писати и друкувати, про що ми будемо говорити згодом.

Варто таким чином констатувати, що матеріально й морально з кінця 1849 р. Куліш у Тулі вже був задоволений, що всі його скарги в III відділ і до де-яких високих осіб мали таке завдання: за всяку ціну вибратися з тульського болота до столиці й здобути право на літературну роботу. Матеріальної скрути він не відчував. Що це власне так, свідчать його листи цієї доби до Бодянського, до Віктора Білозерського, по Надії Мих. Забіло³⁾, до Плетньова. То, напр., він прохає Бодянського купити йому чимало нових книг, переважно чужоземних, додаючи: „За все прошу заплатить деньги, а я вышлю Вам, получа книги и увидя, что они стоят“.⁴⁾ То цілком спокійно реагує на перспективи збільшення свого утримання, то-що.

Повні внутрішнього спокою й цілковитого задоволення листи Кулішеві до Н. М. Забіло (Білозерської). На жаль, не зберіглися з цієї доби листи до Плетньова (в листах перерва з 14-III—1848 до 13-XII—

¹⁾ „Киевская Старина“, 1897, кн. XI, 255. Письма Кулиша к Бодянскому.

²⁾ „Киев. Старина“, 1897, XI, с. 258. Але це власне зізнання не перешкоджає Кулішеві пізніше (14 листопада 1850 р., стор. 274) писати Дубельтові: „не получаю около трех лет никакого жалованья и потом живя только тысячею руб. ассигнациями“.

³⁾ Недруковані, зберігаються в архіві У. Академії Наук.

⁴⁾ Киев. Старина, 1897, XI, с. 259.

1850, крім одного листа 1-XII—1849), але я дозволю собі процитувати відповідь Плетньова на одного дуже важливого листа Кулішевого з 14 травня 1849 р., для нас тепер невідомого. Ця відповідь¹⁾, витримана в сентиментально-піднесеному стилі, виразно свідчить про справжній Кулішів настрій; про цей настрій жадного сумніву не має такий Кулішів доброхітник, як Плетньов:

27 мая 1849 года. Спасская мыза.

Ни с чем не сравню я утешения, какое доставили мне письмом своим от 14 мая. В нем я встретил все, чем так давно усиливался наполнить сердце Ваше, потрясенное бурей и долго смущаемое волнами житейского моря. Теперь, сколько я должен судить по всему, заключающемуся в письме Вашем, Вы достигли благополучной пристани. Да: я не умею вообразить ничего прекраснее этой минуты, в которую благородно-гордое сердце торжественно и решительно скажет всему обманчиво-ласкательному в мире: „Довольно, оставь меня, хочется отдохнуть; я не презираю тебя, но позволь пожить на воле“. Это не уныние, а тем менее отчаяние. Это окончание легкомысленной игры, за которую садишься не по страсти, а из глупого подражания другим, окончание, совершенное во время, когда еще не проиграл главного — самочувствия, самосознания и тех сокровищ, которые одни существенно составляют благо в жизни: ясности души и уверенности столько же в себе, сколько и в помощи высшей.

Все подробности Вашего нового быта, рассказанные Вами с умиляющею сердце грацією, без желчи и чванства, без плаксивости и жалоб, рассказанные исторически, в лучшем смысле этого слова, верно и с какою-то сердечною веселостью, похожею на любовь художника к его произведению, все эти подробности рельефно поставили передо мною каждую черту высокой философии Вашей, завета нового, которым так глубоко прониклась душа Ваша. Сохраните эту недоступность в той-же теплоте, какою дышало Ваше сердце, когда Вы писали ко мне: „Есть в мире сердце, где живу я“. Скажу Вам простою прозою: как скоро обстоятельства потребуют, чтоб Вы обратились к кому-нибудь за пособием для житейских нужд²⁾, то без аллегорий и румян, расскажите мне все з тою-же веселостью и непринужденностью, как умели описать в нынешнем письме гомерически-прекрасную жизнь свою.

Успехи Ваши в языках удивительны и отрадны. Они самую важную роль играют в Ваших успехах по части философии практической...

И. Плетнев.

Я навмисне навів цілого листа з огляду на його виключний інтерес; врешті він тільки підтверджує загальний висновок що-до Кулішевого стану в Тулі. Уважаємо, ми довели свою основну тезу про непоганий матеріальний стан Куліша наприкінці його заслання і вияснили дійсні обставини Кулішевої служби в Тулі.

V.

Проте попередні опубліковані документи, як і наші з них висновки, вимагають ще де-яких додаткових коментарів. І ось перша тема для цього: Куліш і царські урядовці. У всіх дослідях про Куліша, і особливо в малокритичній монографії Шенрока, снується легенда про

¹⁾ Зберігається в копії в архіві У. Академії Наук.

²⁾ У копії додано важну примітку, очевидно—з слів Ол. Мих.: „Плетнев был самым исправным банкиром для П. К.“.

надзвичайні утиски, яких зазнав Куліш од тульських урядовців (не тільки начальства, а звичайних, рядових) і всього місцевого суспільства. Цю легенду енергійно підтримував сам Куліш, розповідаючи в своїх офіційних і приватних листах про насильства, жажливі насильства над собою. Уже в своєму Щоденникові (остання його нотатка— 6 жовтня 1848) Куліш накреслив схему цієї легенди:

Здесь (тоб-то в Тулі) я нашел в людях, с которыми должен был иметь сношение, такую суровость нравов, как будто я опальный времен Бориса Годунова. Должности по службе мне до сих пор не дали (т.-е. не дали такой, которая была-бы для меня способною), и я живу с женой в тесной квартире, посвящая все свое время литературным занятиям. Знакомых мы не приобрели отчасти по своему стесненному положению, отчасти потому, что не нашли людей по своим склонностям. Один только художник Акимов да его сестра у нас бывают.¹⁾

Таким чином, тут врешті три питання: 1) суспільне оточення Куліша в Тулі; 2) матеріальний його стан і 3) житлові умови. Пізніше ми спеціально зупинимось на відношеннях Куліша до III відділу, звязаних з його певною ідеологічною мімікрією.

Не раз Куліш у своїх листах скаржиться на тульське суспільство: чиновники його уникають, міщанство його боїться, а инколи то й ненавидить, навіть переслідує. Але треба сказати, що сам Куліш, почувавши свою інтелектуальну вищість, просто зневажав усю ту дрібноту, що його оточувала в невеличкому провінційальному місті.

У своєму великому проханні про звільнення чоловіка, поданому гр. Орлову 3-го лютого 1849 р. в Петербурзі, Ол. Мих. так характеризувала стан Куліша (стор. 216):

Появление наше обратило на нас всеобщее неприязненное внимание; на нас смотрели с любопытством, смешанным с боязнью, как на диких зверей или зачумленных, сообщество с которыми неминуемо должно принести горести и бедствия. Не раз доставалось нам слышать рассуждения соседей с хозяевами, у которых мы нанимали квартиры, о том, как опасно иметь им у себя жильцов, подобных нам, чтобы не навлечь на себя беды, и эти простодушные люди, желая отклонить от себя опасность, а, может быть, также понимая беззащитное положение наше, начинали нам делать такие неприятности и притеснения, что мы уже 4 раза должны были переменять квартиру, не смотря на то, что всегда платили исправно, вели самую скромную, уединенную жизнь и сделали все возможные уступки. Кто мог возвысить голос за бедных изгнанников, кто бы осмелился протянуть к ним руку по-братски и своим влиянием изменить неприязненное расположение?

Куліш не раз офіційно й неофіційно скаржиться на ставлення до його місцевої адміністрації—губернатора Крузенштерна, віцегубернатора Барановича, правителя канцелярії Михайлова та ин. Але з документів цього не видно. Губернатор Крузенштерн пропонував Кулішеві ті посади, що були в його розпорядженні, в звичайному тульському масштабі, і не його вина, що сам Куліш або від цих посад

¹⁾ Архів Укр. Академії Наук.

відмовлявся або їх не виконував, констатуючи в цитованому листі до Плетньова, що „служба — страшная проза“. Гордий і самозакоханий Куліш, що вірив у своє особливе призначення на світі, не міг укластися в тісненькі бюрократичні форми, що в них досить добре себе почував, напр., Василь Білозерський у Петрозаводському. Ще 15 жовтня 1847 р. він писав Плетньову:

Несчастья не делают человека ни хуже, ни лучше, а только показывают, каков он есть. Я, после всех своих злоключений, опустил несколькими градусами вниз гордое о себе мнение. Теперь я вижу ясно, что для борьбы с жизнью я не гождусь и, если надеюсь еще прожить десяток или больше лет на свете, то не иначе, как забравшись в такое захолустье, где-бы меня никто не трогал и, если можно, не знал. Возвращение в Петербург, признаюсь Вам, перестало быть отрадною моею мечтою. К регулярному труду на службе я не способен; он убьет последние мои силы. Притом же жизнь в таком столплении народа без удобств (а с какой стати дать мне жалованье, обеспечивающее все домашние мои нужды?), разные неприятности, неизбежные в новой для меня службе и пр. и пр. — все это как раз меня уничтожит.

Губернатора Крузенштерна Куліш у листах до Дубельта то називає „добрим“, то підкреслює його офіційність, порівнюючи з гостинністю попереднього губернатора Муравйова. Втім ця Крузенштерна офіційність цілком пояснюється тим ненависним відношенням до служби, що не раз уже проступало з цитованих тут листів. І Куліш у „доброму“ губернаторі, що міг на його дивитися лише як на політичного засланця, розчаровується. Пояснюючи своє відмовлення від посади в лікарні, Куліш 17 січня 1848 р. так розцінює Крузенштерна в листі до Плетньова:

Как-же я мог вверить часть своей личности такому сброду черни? Все это ни губернатору, ни иным не придет в голову, а я хорошо понимаю, что своими поступками не расположил никого в свою пользу, хотя они-то и должны были показать всякому, какого закалу я человек. Видя в обхождении губернатора самую холодную официальность и оскорбясь его предложением ходить в канцелярию, пока он доставит мне какое-нибудь место, я увидел, что ничего хорошего от такого человека ожидать нельзя, и решился заблаговременно пощадить себя от начальства грубияна-правителя канцелярии, которого распоряжением я бы подлежал, ходя в канцелярию.

„Особливого гарту“ Куліш, іншого — миколаївський губернатор: як вони могли-би мирно вжитися один з одним? Правда, новий губернатор Козодаєв, що замінив Крузенштерна наприкінці Кулішевого заслання, поставився до засланця як до рівної собі істоти: він перший наніс візиту Кулішеві і цим дуже його до себе привернув.¹⁾

Чималі непорозуміння були в Куліша і з віцегубернатором Барановичем, що інколи заміщав Крузенштерна²⁾, а особливо — з

¹⁾ Шенрок — „К. Ст.“ 1901, IV, стор. 140.

²⁾ Див., напр., епізод у листі до Віктора Білозерського з 29-III—1849 (зберігся в архіві III відділу, переданий туди Білозерським на доказ тяжких умов Кулішевого життя).

правителем канцелярії Михайловим. Так, у цитованому вже листі до Віктора Білозерського Куліш переказує такий факт про Михайлова: він „приходив ночью к нашему бывшему хозяину Жучкину и, вызвав его за ворота, советовал ему выжить нас с квартиры, потому что мы „в большом подозренье“ (Архив III в., с. 230). Очевидно, на інтриги цього-ж Михайлова натякає Куліш, коли скаржитись в своїх листах на чепляння поліції (так, одного разу квартальний вимагав Кулішевого підпису між переліченими місцевими „скопцями“; вдруге—Кулішевій дружині відмовили дати дозвіл на виїзд з Тули, а це здивувало Куліша, бо він не знав, що й Ол. Мих. перебувала під секретним доглядом жандармерії). А Плетньову він скаржитись 2 жовтня 1847 р., що правитель канцелярії „не обращает ни малейшего внимания на мои поклонь“, і це примусило самого Куліша ігнорувати своє начальство.

Але ці постійні скарги на начальство, що їх безкритично повторює Шенрок у своїй праці, великою мірою залежали від індивідуальності самого письменника. Адже-ж царські урядовці з Тули мали всі підстави дивитися на Куліша, як на політичного злочинця, що його лише на довгу покуту прислано до них. За часів Миколи I не панькалися з такими „злочинцями“, і звідси всі непорозуміння, що їх творила адміністрація м. Тули (про це ми вже говорили попереду). Куліш цього розуміти не хотів чи не міг, домагаючися одразу цілковитої собі реабілітації, особливо після задекларованої зміни своєї колишньої ідеології. І зрозуміло, на цьому ґрунті—повне відчуження між місцевим громадянством і Кулішем.

Так, уже 7 жовтня 1847 Куліш писав Бодянському¹⁾:

Я живу один и, не заметив ни в ком из моих сослуживцев той человечности, которая понимает состояние души несчастного пришельца и сама подает ему руку,—не заметив до сих пор ни в ком к себе участия и желания вступить со мною в приятельские отношения, а напротив, виды и чувства, как все приметно устраниаются от меня, я служу молча и едва знаю, как зовут по имени правителя канцелярии. Прочих совсем не знаю, кто они независимо от их должностей. Думаю, что это так будет и во все время пребывания моего в Туле.

А трохи згодом (23 жовтня 1848 р.) він запевняє того-ж Бодянського²⁾, що це відчуження не дуже-то його й турбує:

Есть что-то даже приятное в отчуждении от окружающего нас народонаселения: делаешь, что хочешь, распоряжаешься собою, как заблигорассудится... Я не приобрел ни единого знакомого в течении целого года, а врагов и ненавистников знаю, что приобрел очень довольно, и если мне удастся быть счастливым здесь в своем уединении на зло обстоятельств и людям, то я буду истинный герой жизни.

¹⁾ „Кіев. Старина“, 1897, X, с. 43.

²⁾ „К. Ст.“, 1897, XI, с. 243.

Це-ж відчуження серед місцевого тульського оточення не раз потім Куліш констатує в численних документах, поданих до III відділу, а також у листах до Плетньова. Його вражає „холодное обращение со мною людей, которые, казалось бы, должны считать меня себе равным, и всеобщее от меня отчуждение прочих Тульских жителей“¹⁾. А Плетньову він скаржиться (2-X - 1847): „Со мной никто не вступает в разговор; я тоже молчу, не замечая ни в ком охоты со мной беседовать“.

Причину цієї взаємної ворожості ми вже знайшли в протилежній оцінці самого факту Кулішевого заслання з боку самовпевненого письменника і заляканої тульської обивательщини. В одному благальному листі до гр. Орлова з 3 лютого 1849 р. („Дело“, стор. 212 і д.) Куліш і сам це майже висловлює вище наведеними словами:

Появление наше обратило на нас всеобщее неприязненное внимание; на нас смотрели с любопытством, смешанным с боязнию, как на диких зверей или зачумленных, сообщество с которыми неминуемо должно принести горести и бедствия.

Але-ж де-які знайомства в Тулі у Куліша були, і серед них треба згадати знайомство з жандарським капітаном Гусевим. Його сильно ідеалізує Шенрок у своїх начерках²⁾, а тим часом ця близькість до жандара миколаївських часів могла чималий ідеологічний вплив справити на Куліша. Можливо, що цим і подібними знайомствами (як, напр., з братами Нордштремами, що один із них, Іван, служив у III відділі і протегував Кулішеві) пояснюється характер, тон зносин Кулішевих з Дубельтом і Орловим. Цікаво, що з Гусевими познайомилася Ол. Мих. під час перебування свого в Петербурзі, очевидно — при найближчій участі Плетньова. Принаймні, Ол. Мих. 18-X-1849 сповіщає Куліша: „Тебе, я думаю, хорошо известны Гусевы, о которых мы к маме так подробно писали? Это прекрасное семейство, у кот. мы бываем довольно часто“³⁾. В усякому разі, пізніше Куліші навіть жили в Гусевих, сам Куліш писав разом з Гусевим роман (про його ми скажемо потім—він зберігся в архіві Української Академії Наук), виявляючи велику, невідомо чи щирі, симпатію до тульського служителя ІІІ відділу.

¹⁾ Лист до Дубельта з 24 січня 1848 („Дело“, стор. 171 зв.). Цікаво, що це констатували й жандари, які за ним мали „строжайший секретный надзор“. Так, в архіві III відділу зберіглось кілька реляцій „Начальника 2-го округа Корпуса Жандармов“ ген.-л. Перфильева, і в усіх повторюється трафаретний текст: „Жизнь ведет скромную, более уединенную, и в образе суждения и действиях его ничего предосудительного не замечено“. (підкр. мое. О. Д.).

²⁾ „К. С.“, 1901, IV, 138-140.

³⁾ Лист. Ол. Мих. зберігається в архіві Української Академії Наук.

VI.

Серед цього відчуження Куліш знаходив велику відряду, листуючися й зустрічаючися з своїми колишніми приятелями та доброхотниками. З ними єднала письменника спільність культурних інтересів, спільність і взаємне порозуміння в тій величезній роботі, що її провадив Куліш у Тулі. Правда, коло цих кореспондентів Кулішевих було дуже вузьке, дуже обмежене, з причин, що ми їх вияснимо трохи далі. Ми можемо тепер, у світлі архівних матеріалів, це коло досить чітко відзначити. Воно складалося з таких осіб—родичів, приятелів і знайомих: Ол. Ішимова, П. Плетньов, О. Бодяньський, Василь Білозерський, Віктор Білозерський, Надія Білозерська-Забіла, мати Білозерська. Це постійні кореспонденти Кулішеві під час Тульського сидіння; ми-ж не згадуємо тут випадкових його листів до Славницького, Ол. В. Кочубея, М. Погодина та ин. Певна річ, найближчі зносини у Куліша були з Миколою Макаровим, директором Московсько-Тульського банку і пізнішим приятелем багатьох українських письменників (як Марко-Вовчок, Шевченко); адже-ж у Макарова Куліш узяв ім'я для своїх літературних публікацій цієї доби („Николай М.“). На жаль, слідів цього важливого листування поки-що не вдалося знайти ¹⁾.

Можна сказати, що Куліш уникав збільшення числа своїх кореспондентів. Бодяньському він так це поясняє: „переписки не ведуться з ким, отчасти из экономии, а отчасти для того, чтобы не подозревали тут чего-либо дурного...“ ²⁾ За Кулішем стежили, він це знав, і побоювання різних ускладнень примусило його згодом скоротити листування навіть із цими найближчими своїми друзями. Ось, напр., що він пише Плетньову: „мы решились... писать своим друзьям только по особой надобности, а если она не встречается, то в три месяца раз“ ³⁾. Принявши таку постанову, Куліш сповіщає про неї того-ж 1 грудня 1849 р. і другого свого найпильнішого кореспондента О. Бодяньського:

От із цієї-то, братіку, рахуби годі вже я листуватись до тебе що-місяця, а коли не лучиться нічого особливого, то вже одбереш од мене лист аж у три місяці раз. От до чого довели злидні козака! ⁴⁾

Правда, Куліш поясняє таке скорочення вже тепер виключно матеріальними нестатками: „на письма у нас выходит не менее 100 р. асс.“, скаржитись він Плетньову в цитованому листі з 1-го грудня 1849. Але навряд чи можна серйозно приймати цей „режим ощадно-

¹⁾ У Москві, правда, знайдено архів М. Макарова, але на цей день мені не пощастило з ним познайомитися.

²⁾ „К. Стар.“, 1897, XI, с. 250.

³⁾ Лист із 1 грудня 1849 р. (архів Пушк. Дому в Ленінграді).

⁴⁾ „К. Ст.“, 1898, II, с. 297.

сти"—тут лише чергова „поза“ Куліша. Причина тут інша—оте „побоювання“. Цією причиною, між іншим, можна пояснити й те, до Куліш шукав офіційно-благонадійних кореспондентів і уникав людей з непевною політичною репутацією. Тому майже всі відомі його листи за цю добу писано російською мовою, крім де-яких українських листів до Бодяньського. Це зазначає і сам Куліш в українському листі до того-ж таки Бодяньського з 21 квітня 1848¹⁾: „Вже коли Ви до мене озиваєтесь рідною мовою, дак і я не втерплю, одгукнусь до Вас, хоч і оглядуючись, батьковою та материною річчю“...

Цікаво, між іншим, констатувати де-яку суперечність у Кулішевих листах що-до цього питання. Своїм кореспондентам, Бодяньському і Плетньову, він пише майже в однакових виразах: „Я веду жизнь затворническую и не веду ни с кем, кроме Вас, постоянной переписки“²⁾. А поруч Куліш пише 11 липня 1848 Надії Забіло (Білозерській): „Почтальоны знают меня очень хорошо; я часто получаю письма, журналы и газеты“³⁾. У моєму розпорядженні є 113 листів Кулішевих, написаних під час Тульського сидіння до різних осіб (і офіційних у тому числі); серед них, напр., зовсім немає листів до Василя Білозерського. Усе-ж і ця цифра—немала; звичайно—вона неповна.

Нарешті треба ще відзначити безпосередні стосунки Куліша з своїми колишніми знайомими та приятелями. Тула стояла тоді на великому тракті між Москвою та Київом, отже Куліш міг бачити багатьох подорожніх, з якими його єднали давні звязки. Можна вказати тут, напр., на Максимовича, що про його згадує Ол. Мих. у листі до брата Віктора з 18 листопада 1849 р.: „Вчера неожиданно посетил нас профессор Максимович, его жилище за Киевом 90 в.... Он у нас пробыл часов пять и поехал дальше в Москву“⁴⁾. 26 вересня 1847 р. до Куліша завітав „на один час Вернадский“, який, за власними словами Куліша в листі до Плетньова, „оживил мою душу рассказом о Вас и о Ваших домашних и приятелях“⁵⁾.

Такий-же переїзд через Тулу познайомив Куліша з сенатором Олександром Васил. Кочубеєм, що відіграв дуже велику роль в звільненні Куліша. Так, 26 червня 1849 р. Куліш пише Бодяньському:

Вчера проезжал через Тулу сенатор А. В. Кочубей, всегдашний покровитель Белозерских. Он подал мне надежду со временем получить место в Москве при Капнисте.

1) „К. Стар.“, 1898, II, с. 283.

2) „К. Стар.“, 1897, XI, с. 251.

3) З архіву УАН.

4) З архіву УАН.

5) Лист із 27 вер. 1847 (архів Пушк. Дома).

Это сделалось бы скоро, если-б не какая-то глупая история в Петербурге, беспокоившая правительство" ¹⁾).

Коли до цих уривчастих звісток додати; що в Тулу ще інколи приїздили родичі Ол. Мих., то власне цим ми вичерпаємо всі відомості про оточення Кулішів на засланні. Можна констатувати, що з тих чи інших причин воно дійсно було обмежене, і Куліш жив ці роки ізольовано від колишніх центрів культурно-громадських інтересів.

VII

Ми повинні тепер глибше освітлити цікаве питання про матеріальні умови Кулішевого існування—вони бо повинні з'ясувати нам і причини його настроїв. Матеріальне бідкування в Тулі не раз фігурувало в офіційних листах Кулішевих, як серйозний мотив для його повороту з заслання. Тим часом архівні документи й приватне листування дають нам інше освітлення цього питання; можна думати, що цей мотив був лише зручною дипломатичною зброєю в Кулішевих руках супроти III відділу.

Ол. Мих., пишучи 22 грудня 1848 р. листа чоловікові з Петербургу, так формулювала свої потреби:

Я К (лавдия) И (гнатьевича) почти что довела до слез, когда рассказала, как мы хотели сделать (выправлено на: „даже сделали“) опыт, можем ли мы своими трудами прожить, это его тронуло до глубины сердца. Наконец я сказала, что для нашего истинного счастья только нужно получать постоянно (закреслено: „хоть три“) две тысячи и что мы бы не переменили ни квартиры и жили-бы так же ограниченно как теперь, и что мы бы купили себе книг, фортеп'яно, рисунков и совершенно были бы довольны своею судьбой, он удивлялся и сказал, что немного можно найти людей с такими ограниченными желаниями ²⁾).

Отже: чи задовольняв Куліш у Тулі ці свої „скромні бажання“? В офіційних документах, а інколи—то й в приватному листуванні ми зустрічаємо не раз сильні епітети про недоїдання, про тяжку працю (оправа книжок для заробітку, напр.), щоб хоч як-небудь проїснувати. У своєму „всеподданнейшому“ проханні до царя 5 березня 1849 Олександра Мих. заявляє, що „в продолжение полутора года пребывания нашего в Туле мы прожили все остатки небольшого моего приданого“ („Дело“ Куліша в III відділу), а в листі до гр. Орлова з 30-го березня того-ж таки року, після невдалої подорожі Ол. Мих. до Петербургу, так характеризує свій стан:

Мы не в состоянии добывать трудами своих рук даже тот хлеб, каким питается поденщик; мы живем милостынею наших родственников, и пища эта обращается для нас в точащий сердце яд. Мы очень несчастны! мы очень много страдали и страдаем! („Дело“, стор. 237).

¹⁾ „Кіев. Стар.“, 1897, XI, с. 252. „Глупая история“—то безперечно арешт петрашевців (квітень 1849).

²⁾ З архіву УАН.

Про це-ж саме писав Куліш і Плетньову, але, можливо, з спеціальною „демонстративною“ метою. Принаймні, з докладної записки III відділу до гр. Орлова 15 липня 1849 р. („Дело“, стор. 242) ми довідуємося, що Плетньов передав III відділові три Кулішеві листи ¹⁾ такого от змісту:

В этих письмах Кулеш ²⁾, благодаря г. Плетнева за присланные 100 р. сер. ³⁾, объясняет, что он Кулеш ³⁾ претерпевает совершенную бедность; что если бы не помощь, во время доставленная к нему Плетневым, то он оставался бы без куска хлеба; что кроме этого невыносимо преследуют его всюду невежество и алчность хозяек тех домов, где он нанимал квартиры; что, перенося все с терпением, он ужасается предстоящей ему неизбежной нищеты.

Коли-б ми володіли лише такими відомостями, то могли-б скласти собі цілком певне вражіння про надзвичайне поневіряння Кулішів у Тулі. Тимчасом інші нестемненні матеріяли дають інше, протилежне освітлення. Ці матеріяли доводять, що кошти в Кулішів були, і це, мабуть, дозволяло утримуватися не тільки від офіційних посад, але й епізодичної праці, як приватні лекції, напр. ⁴⁾. 25 жовтня 1847 р. Куліш пише Плетньову: „Впрочем, денег теперь мне не нужно, а служить я больше не в состоянии“. 13 листопада 1848 р. він уже, як довідуємося з листа до Віктора Білозерського ⁵⁾, хоче купити будинок у Тулі за 2000 руб. асс., при чому 500 карб. на цю справу мав позичити Білозерський. Про цю-ж мрію він пише майже одночасно й Бодянському (23 жовтня 1848): „сбираюсь купить дом в Туле и зажить в нем так спокойно да мирно, чтоб не хотелось и на родину... большая часть моих помышлений устремлена на покупку или постройку дома“ ⁶⁾. Головний мотив цього плану — бажання позбавитися сваволі кватирних господарів.

Другий проєкт Куліша — то придбати собі гарненький маєток під Тулою. Ще 7 січня 1848 він так про це сповіщає Плетньова:

Обожду немного, а потом буду проситься в отставку и, если не позволят мне уехать в Малороссию, куплю именье здесь, возле Тулы. В деревне с сотнею рублей серебром я проживу довольнее, нежели в городе с 2000 асс.

А з листа до Віктора Білозерського 15 листоп. 1848 видно, що Куліш конкретно ставив це питання. Так він писав дуже характерні подробиці своїх шукань:

1) Ці листи не зберіглися в збірці Пушкін. Дому: там як раз перерва між 14 березня 1848 р. та 1 грудня 1849.

2) Підкреслено в оригіналі.

3) Підкреслюємо ми.

4) „Кіев. Ст.“ 1901, IV, с. 142.

5) З архіву УАН.

6) „К. Ст.“, 1897, XI, с. 243; про це-ж він пише і 7 січня 1850: XI, с. 256.

В 45 № Тульск. Вед. напечатано следующее: 8 января 1848 г. в Губ. Правлении будет продаваться за неплатеж долга Московскому Опекунскому Совету покойным Александром Темятовым, в числе прочих деревень, деревня Уваровка, находящаяся в 12 верстах от Тулы; в ней на лицо крестьян 25 мужского и 21 женского пола, земли разного рода 61 десятина, состоит в единственном владении, крестьяне платят оброку 550 р. асс., а цена этому имению 5500 р. асс.—Мы хотим купить Уваровку. Для этого я с'езжу туда и познакомлюсь с управляющим имением Темятова. Как вы посоветуете? покупать ли, или искать более обширного поместья?

Через два дні після того Куліш пропонує Бодянському позичити 4.000 крб. асс.¹⁾ Він купує фортеп'яно за 1000 крб. асс. і навіть визначає свій капітал в 5.000 крб. асс.

Звичайно, Куліш знав кращі й гірші хвилини свого життя, і цих гірших хвилин врешті, не зважаючи на службове утримання, було більше наприкінці його заслання; але загалом можна, на підставі документів, заявити, що матеріальної нужди у його в Тулі не було. Можна вказати й джерела, з яких прибували до його кошти: це родичі Олександрі Мих. (свідчать про це листи до Віктора Білозерського, що зберігаються в УАН) і Плетньов. Плетньова називає Ол. Мих. в приписці до одного листа „своїм найвірнішим банкиром“; про це-ж свідчить і цитований вище лист Куліша, що потім дістався до III відділу. Повстає тепер питання: чим-же пояснити ці постійні скарги Куліша на своє матеріальне виснаження, скарги, що фігурують в архіві колишнього III відділу? Відповідь може бути тільки одна: ці скарги мали на увазі примусити відповідні установи реально поставити питання про поворот Кулішів до столиць чи на Україну і про дозвіл літературно-видавничої роботи. Логічна концепція Куліша при цьому була така: єдине джерело існування в Тулі—державна служба; підходящої платної служби для мене немає і не може бути в такому невеличкому місті²⁾, а до звичайної бюрократичної роботи я не здібний та й хворію на груди; отже—страшенне бідкування, з якого єдиний вихід:

он счел бы за счастье возвратиться в С-Петербург, а если этого нельзя, то хотя бы поселиться в Черниговской, Киевской или Харьковской губерниях, где-бы мог купить кусок земли и тем предохранить себя от угрожающей бедности³⁾.

А Плетньову він писав 8 листоп. 1847:

Что-же касается до А. М., которая должна входит в расчет моей жизни, то пускай только позволят мне печатать. Тогда я доставлю ей ежегодно по 1000 р. асс., а этого

¹⁾ „К. Ст.“, 1897, XI, 245.

²⁾ Цікаво, що в поглядах на Кулішеву службу Плетньов солідаризувався з Дубельтом. Так, 10 січня він пише до Я. Грота („Переписка Я. Грота съ П. Плетневым“, III, 172): „Мне это не понравилось, тем более, что едва ли выпустят его из службы, а думать будет о нем хуже. Такова логика юной России“.

³⁾ Уже цитована докладна записка III відділу („Дело“, стор. 242).

весьма довольно для ее туалета и кухни в глуши провинции, в каком-нибудь безымянном хуторке ¹⁾.

Але про ці Кулішеві ідеали ми детальніше скажемо згодом; тепер нам треба було тільки довести свою основну думку що-до матеріяльного стану письменника в Тулі.

Наприкінці цього розділу варто було-б сказати кілька слів про житлові умови Тульського перебування Кулішів, але раз те, що цьому чимало місця присвячує Шенрок ²⁾, а друге — архівні матеріяли не дають для висновків цілком певних даних. Можна тільки загальною сказати, що на початку Куліші спроектували своє життя дуже широко: вони мали „весь второй этаж каменного нового, чистенького домика, состоящий из пяти веселых комнат с мебелью и кухни, прекрасно устроенной“ ³⁾, а з інших джерел — то й шість кімнат; кріпацька прислуга (кухарка Варка і „для покупок“—Семен) позбавляла Кулішів зайвого господарчого клопоту.

Пізніше Куліші з центру міста переїхали на край його, та й узагалі примушені були часто міняти квартиру. Причини цього були різні: і непевний правовий стан засланих, що його використовували темні хазяїни-домовласники, і матеріяльні утруднення, і просто невміння „гордого“ Куліша утворити лагідні відносини з людьми.

Ми вже цитували власне свідчення Ол. Мих. 3 лютого 1849 (с. 35), де вона головний мотив для частої зміни квартири („мы уже 4 раза должны были переменять квартиру“) убачає в непевному правовому становищі висланих і причіпках хазяїнів („всегда платили исправно“). В офіційних паперах ми знаходимо скарги Кулішів на знущання хазяїнів і навіть місцевої поліції. А звідси—ці вічні переїзди. Ось уже звістки після „4 раз“ в листах до Бодяньського:

26 червня 1849: „Мы в новой квартире нашли некоторое спокойствие“ ⁴⁾.

10 травня 1850⁵⁾: „Совершил новый переезд на квартиру, и теперь живу посреди сельской природы“.

І, як ми побачимо далі, врешті ці переїзди особливо не впливали на Кулішів настроїв, а тому можна вбачати, що в офіційних паперах їхнє значіння було надто перебільшене.

VIII.

Отже й варто тепер взагалі виявити Кулішеві настрої в Тулі та його працю там. „Вся жизнь его есть непрерывная цепь борьбы с лишениями и бедствиями“ — скаржилася 5 березня 1849 Оле-

¹⁾ З архіву Пушкінського Дому.

²⁾ „К. Стар“, 1901, IV, с. 131—135.

³⁾ Лист до Плетньова з 16 вересня 1847 (Пушк. Дім).

⁴⁾ „К. Ст.“, 1897, VI 251.

⁵⁾ Ibidem, с. 258.

ксандра Мих. у своєму проханні до Миколи І („Дело“ в III відділі). Тим часом інші матеріали не підтверджують цієї тези і що-до психологічних настроїв письменника (про матеріальний стан ми детально говорили вище). Настрій письменника був здебільша чудовий. Може, це сталося тому, що Куліш увесь час вірив у зміну свого стану, увесь час вживав рішучих до цього заходів, увесь час уперто боровся за життя, чеплявся за його. Куліш раз-у-раз дивився на своє перебування в Тулі лише як на перепочинок на великій станції, і тому він міг виноситися над юрбою, над місцевим оточенням. Покірливість долі, спокійний фаталізм не були властиві його надто активній, наскрізь раціоналістичній натурі, і тому багато манірного позування можна вбачати в такому, напр., уступі з листа до Бодяньського: „Плетью обуха не перешибешь, а с покорностью судьбе и терпеливостью достигнешь благ, дарованных и здесь добрым душам!“).

„Плетью обуха не перешибешь“—це аж надто характерно для обивательської ідеології Куліша в 50-х роках, але „покорность судьбе“ могла фігурувати лише в офіційних паперах до Дубельта. Правдивий його настрій ми знаходимо в Кулішовому листі до Ол. Мих. з 2 березня 1849 (під час перебування її в Петербурзі)²⁾:

Я теперь сделался великим философом, так что равнодушно ожидаю перемены наших обстоятельств. Они не могут не перемениться—очень рад, но когда—это мало меня занимает. Малочисленность нашей семьи заставляет меня беспечно думать о будущем: много ли надобно двоим? Одного моего хутора, как он ни ничтожен, достаточно.

Советую и тебе быть так-же спокойною. Очисти ум и душу от всяких суетных желаний, ищи одной любви и дружбы, а все прочее, право, мало прибавляет блаженства человеку. Лезть из кожи для того только, чтоб пустые люди нас почитали—безрассудно. Жизнь коротка, надобно в ней как можно больше уловить счастливых ощущений. Кто умел наслаждаться в душе чаще и больше других, тот и мудрец, тот и понял цену жизни. Все другие—жалкие люди. Мне теперь представляется чудная перспектива в будущности, потому что я в уединении и в удалении от людей успел освободиться от некоторых предубеждений и желаний. Именно: если дадут мне хорошее место по службе, буду служить, но не карьера к возвышению, почестям и богатству будет моею целью. Оставляю все лишние труды, сброшу с плеч все чиновнические обязанности в отношении к начальству, удалюсь от всех бесполезных знакомств и все свое время отдам одним искусствам; постараюсь в живописи сделать тот шаг, которого недостает мне, чтобы быть художником, займусь скульптурою, займусь музыкою; стану читать только такие книги, которые будут улаживать мою душу, не обременяя памяти и не томя рассудка; стану учиться кротости и уменью ни на кого и ни за что не сердиться. Право, мне кажется, что я буду с таким порядком жизни и образом мыслей счастливейшим из смертных!

Цього листа можна вважати за програмову декларацію до всієї Тульської доби в Кулішовому житті. І основне тут вражає: це дивне примирення з дійсністю, ця мудра філософія контактовості з вузлами сучасності, цей настрій самозадоволення.

¹⁾ „К. Старина“ , 1897, XI, 246.

²⁾ Зберігається в архіві УАН.

І Кулішеві, треба сказати, пощастило заховати в Тулі всі передумови до гарного, навіть урівноваженого настрою. Тільки в офіційних паперах панує розпука, одчай, тільки там виступає нещасний, знервований Куліш. Тут уже вічна розбіжність між справжнім Кулішем і Кулішем, потрібним для вражіння в III відділі.

Перше: Куліш почував себе фізично здоровим. Він не раз про це пише Бодянському ¹⁾, Плетньову ²⁾, Надії та Віктору Білозерським ³⁾. І тут розбіжність з офіційними бюлетенями. Напр.: 16 грудня 1847 р. він пише Плетньову: „Здоровье мое в наилучшем состоянии“, а 3 січня 1848 р. сповіщає Дубельта про „усилившуюся грудную болезнь“ ⁴⁾.

Друге: настрої у Куліша, як сказано вище, чудовий. „Я, слава богу, благоденствую, поколику это возможно в Туле“ — пише він Плетньову ще 12 грудня 1847. 6 листопада того-ж року Куліш з захопленням пише Надії Білозерській—Забіло (архів УАН):

У нас так весело, так весело, что меня тревожит одна только мысль: как бы это не переменялось! Мы заняты с утра до вечера, да как! Тут у нас и картины, и музыка, и гальванопластика, и чтение! Еще не все: я занимаюсь столярным искусством, которое постигаю в совершенстве, и учу ему Семена.

15 жовтня 1847 Куліш так визначає свої бажання (до Плетньова): „Меня занимает теперь проэкт обзавестись небольшим имением возле Тулы и, если все уладится, как я думаю, то я совершенно примирюсь со своей участью.“ ⁵⁾

17 січня 1848: „Мы живем хорошо“.

1 березня 1849 (до Ол. Мих. в Петербург, УАН): „Мне решительно нельзя быть нездоровым: я с утра до вечера в работе, ем с аппетитом и сплю хорошо, а во время работы беспрестанно о чем-нибудь думаю: то история проходит через мою голову, то соображе-

¹⁾ „В отношении здоровья и расположения духа мы благоденствуем“. „К. С“, 1897, XI, 253 (лист 27. VII—1849). Див. ще стор. 255, 256, 258, 259.

²⁾ З матеріалів Пушк. Дому (листи 16-XII-1847, I-XII-1849).

³⁾ З архіву УАН.

⁴⁾ Здається, інспіровані відомості подаються, напр., в листі до Вікт. Білозерського з 9 жовтня 1847 (УАН): „Я уже более недели не в состоянии ходить в канцелярию; я большую часть времени не встаю с постели; один раз я думал, что скоро умру—так мне было худо“. Правда, подібні скарги і в листі до Плетньова з 2 травня.

⁵⁾ Цікаво порівняти цей настрої із тим, що опанував Куліша за 10 днів, 25 жовтня. 14-го вересня Ол. Мих. поїхала на Україну до рідних. З цього приводу Куліш збив велику бучу, інсценізуючи мало не близьку свою смерть. Ось лист його до Плетньова з того-ж дня: „Я не малодушен, а болен. В этом удостоверит всех близкая смерть моя. Теперь этого никто не знает, кроме моих хозяев, и никто этому не верит, кроме тех, кто видит, что я не ем, не сплю, и похож на мертвеца... После эстафеты я не пишу, потому что ни о чем писать не могу, кроме об одном: „я болен, я скоро умру, бросай все и приезжай...“ Тут Куліш на котурах, як і в подібній-же історії під час подорожі Ол. Мих. до Петербургу в 1848-49 р.

нія о прочитанных мною книгах, то обдумываю, как что должно писать или как в чем усовершенствоваться, словом—в голове настоящая академия, и мне не скучно“...

1 травня 1850 (до Надії Білозерської, УАН): „У нас очень весело. Мы, наперекор превратностям судьбы, умеем быть счастливыми“.

11 грудня 1850 (до Н. Білоз., УАН): „Мы проводим время недурно, особенно я. Жизнь мне постоянно улыбается, и я лучшее удовольствие нахожу в ощущении бытия. Славная вещь чувствовать, что живешь,—не правда ли?—Много читаю, иногда и пишу.“

Таких цитат можна було-б вибрати чимало з приватного листування Куліша¹⁾, але для нас тільки важно зафіксувати цей бадьорий і спокійний настрій людини, що вміла пристосуватися—і непогано—до умов Тульського заслання. Ці відомості діаметрально протилежні тим скаргам, що ними засипав Куліш III відділ, що ними він зворушував навіть суворих жандарів.

Третє, на що варто звернути увагу: характер інтересів і образ Кулішевого життя. Куліш працює фізично — цікавиться столярством та іншими ремеслами²⁾. Захоплюється гальванопластикою, в одному листі до В. Білозерського (8-XI-1847, УАН) детально переказуючи про ці свої новітні вправи. В другому листі до того-ж бесідника (15-XI-1847, УАН) Куліш навіть відомого „патріотичного“ вірша до цієї справи пристосував:

Гром победы раздавайся,
Веселися, храбрый Росс.

Гальванизмом утешайся,
Подымай повыше нос!

Куліш цікавиться мистецтвом—малярством, скульптурою, з надзвичайним піднесенням студіює чужоземні мови. Ще 22 грудня 1847 р. Куліш запитує Бодянського:³⁾ „Не могу ли я чрез Вас или чрез кого-нибудь другого выписывать из Москвы книги русские, французские, немецкие, польские и английские..?“ Пізніше (18 грудня 1848) він підсилює своє прохання й конкретним списком бажаних книжок⁴⁾, даючи таку цікаву нотатку: „Я едучи за границу понимал едва со-то-е слово в книге, а теперь читаю книги свободно, редко обращаюсь к словарю“. Згодом (17 липня 1849) він уже дякує Бодянському „за итальянские книги—они выбраны прекрасно“ і лагодить переклад

¹⁾ Дуже цікавий лист до Надії Білозерської з 15-XII-1847 (УАН), де Куліш детально переказує про свій побут, про свій трудовий день, але-же його не містимо з мотивів економії місця.

²⁾ Пізніше (5 лютого 1894) він згадує в одному з листів до кн. Шаховського (зберігаються в Рос. Пуб. Бібліотеці в Ленінград): „Переплетное мастерство я изучал во время ссылочного сидения в Туле“.

³⁾ „К. Стар.“, 1897, X, 44.

⁴⁾ Ibid, XI, 248.

Сильвіо Пеліко. Таким чином Бодянський був головним постачателем закордонної літератури для Куліша.

Олекс. Мих. так пише 18 січня 1849 про працю Пант. Олекс.: „читаєт, пишет, учится, романы Вальтера Скотта читает в подлиннике, а теперь хочет изучить итальянский язык“. Усі свої здобутки в лінгвістиці Куліш так оцінює в листі до Бодянського (XI, 260): „Я греческого языка не знаю, латинский знаю мало, но зато читаю польски, по французски, по-немецки, по-итальянски и по-английски, да ще де-що маракую“.

У склад цього „де-що“ можуть увійти мови еспанська та арабська, що їх студював Куліш на засланні. Отже можна сказати, що саме тут Куліш опанував найголовніші європейські мови, став за справжнього європейця. Цей твердий інтелектуальний ґрунт пізніше дозволив Кулішеві розвинути окремі риси свого поетичного і наукового хисту, особливо в галузі перекладної поезії. З цього погляду можна приєднатися до думки, що її висловив ще О. Маковей у своїй про Куліша праці: „Поневільний побут у Тулі попри свої шкоди поніс Кулішеві і де який хосен—він учився“¹⁾.

Варто тепер особливо зупинитися на читацьких інтересах Куліша. „Много читаем, много рассуждаем... У нас на сцене история, языки и поэзия“—пише він Плетньову 17 грудня 1847. І пізніше (14-III-1848): „Будучи свободны от всяких гостей, мы беспрестанно читаем и учимся. Чтение наше разнообразно: в одно время нас занимает беллетристика, в другое—история, в третье—естествознание. В последний, например, месяц мы прочли сплошь VIII, IX, X, XI и XII томы Карамзина. Я перерыл все здешние книжные лавки и что в них нашел хорошего, все это нами перечитано, а иное и на всегда приобретено.“ І багато інших уступів з Кулішевого листування цієї доби свідчать про його вперту працю над власною самосвітою. Тульська доба і з цього боку мала величезне значіння для всього духового розвитку письменника.

Читацькі інтереси Кулішеві, оскільки їх можна простежити з архівних документів, розбиваються на дві категорії: а) ознайомлення з західними письменниками і б) студювання історичних джерел. Що-до першого, то в листуванні найбільше виступають літератури англійська, французька, польська та італійська. Одним джерелом для такого „масового“ ознайомлення були численні переклади, що містилися по тодішніх журналах, як „Современник“, „Отечественные Записки“, „Москвитянин“. За журналами пильно стежив Куліш, одержуючи їх через Бодянського та Плетньова (також—і через Погодина) досить регулярно. І потім—ті збірки творів чужоземних письменників в ори-

¹⁾ „Літ. Наук. Вістник“, 1900 кн. IV, с. 6.

гіналах, які здобув Куліш на місці, і знов таки через Бодяньського. На першому місці тут—Дикенс, потім—Вальтер Скот: письменники, якими тоді захоплювався весь світ. Ось, напр., цікавий уступ з „колективного“ листа Кулішів до Надії Мих. Білозерської з 11 серпня 1848 (архів УАН):

Ол. Мих. Прочитала ли ты Домби и Сын в „Современнике“ за месяц июль? Как тебе понравилась последняя глава, т. е. то место, где Флоренса решительно объявила, что она хочет быть его, Вальтеровой, женою? прелесть, что это за Диккенс! много, я думаю, есть людей, которые подчас, читая его книгу, считают себя блаженными! Читаешь ли ты Тома Джонса там же в „Современнике“?

Пант. Ол. Примечание к предпоследним словам Сашина письма. Что это за барышни! ведь выбрала-ж, что похвалить? Оно-то пожалуй хорошо, и даже очень хорошо, даже, если позволите, прекрасно, но... но... как бы не задеть за живое вашего брата?—одним словом—но!.. А вот разговор Кутля с Флоренсою перед появлением на сцене Вальтера—вещь сладкая и без приправы сентиментальность. Но барышни, хотя бы они были и „высокорожденные барышни-девицы“, как говорит Кутль, не слишком вникают в сущность дела: им было бы блан-манже да бисквиты!..

Ол. Мих. Я говорила о последней главе, но не собственно об изъяснении Флоренсы с Вальтером. Что я и вчера доказала на деле, что поступки Кутля все прекрасны и благородны, я вчера еще не писала к тебе письма и не упоминая Флоренсы, хвалила Кутля.

Пант. Ол. Да! гм!..

Дуже цікаві й уваги Кулішеві в листі до Надії Мих. з 11 липня 1848:

Странно мне показалось, что Вам более всего понравились романы Диккенса и Вам же той же самой особе, нравится все более и более роман Поля Феваля! Конечно, о вкусах не спорят. Есть люди, с удовольствием читающие и Булгарина; но все таки это куда как странно! Попробую изъяснить Вам Ваше очарование. Вы читаете Поля Феваля в подлиннике и не замечаете, что Вам нравится занятие языком, а не поэзия книги. Нет у П. Феваля здоровой поэзии. Если можете, я Вам советую его бросить и заняться лучше шитьем, коли нет других книг. А впрочем—о вкусах не спорят: есть, повторяю, люди, закусывающие Пушкина Булгариным.

Чимало ще є звісток про захоплення Куліша Дикенсом¹⁾; вплив знаменитого англійського письменника можна-б простежити на провінційально-буденних, реалістичних оповіданнях Куліша (як „Майор“, „Липовые пуши“, „Укр. незабудки“); можна висловити навіть думку, що вплив реаліста Дикенса замінив у Кулішеві творчості початкове захоплення національною романтикою Вальтер-Скота²⁾.

¹⁾ „Недавно мы читали Битву жизни Диккенса“—пише 1 травня 1850 Олекс. Мих. сестрі Надії. Але цей роман, правда, був відомий Кулішеві ще з 3 числа „Современника“ за 1847, як і „Записки Вильчирского священника“ (лист до Плетньова 27/v 1847). Куліш ще згадує „Духовидец“ Дикенса, що друкувався в „Москвитянине“.

А ще 15 грудня 1847 р. Куліш запитує Надію Мих. Білозерську-Забіло (архів УАН):

„Вы верно читали повести и романы Диккенса? Вообразите ж, что Ваш покорнейший слуга читает их в подлиннике! да и сам Диккенс, оправленный в картон, постоянно живет в нашей гостинной и иногда страшно морщится, слушая мой английский выговор“.

²⁾ Переклади з Дикенса містилися в „Бібліотеке для чтения“, „Современнике“ (А. Кронберга; „Приключения, опыты и наблюдения Д. Копперфильда младшего“—1851; „Замо-

Що-до Вальтер Скота, то багато звісток про його ми знаходимо в листах до Бодянського та Надії Білозерської. Так, 26 червня 1849 Куліш прохає Бодянського вислати йому в німецьких та італійських перекладах такі романи Скотові: 1) Айвенго, 2) Квентин Дорвард, 3) Антикварій, 4) Гай Менринг, 5) Ваверлей¹⁾. Як свідчить Ол. Мих., „Ишимова его часто наделяет романами Вальтера Скотта в подлиннике“²⁾. Цікавиться Куліш і Байроном—він читає „Дон-Жуан“ „Чайльд-Гарольд“, хоч це вже для кінця 40-х років і було надто запізнене, застаріле (пізніше, як відомо, Куліш переклав „Мандрівку Чайльд-Гарольда“ і „Дон-Жуана“).

Пильно студіює Куліш і французьку літературу в оригіналах, що можна легко побачити з листування. Тут фігурують: Ж.-Ж. Русо („Еміль або про виховання“), Мольєр („Les Femmes savantes“), Бюффон³⁾, Шатобріан⁴⁾. Є звістки про польську літературу (Міцкевич) та італійську (Сильвіо Пелліко).

Нарешті ми бачимо колосальні зусилля Куліша опанувати історичні джерела. „Теперь история развратила нас обоих“—пише він Надії Білозерській 11 липня 1848: „Я целый день занят чтением исторических источников, а она (тоб-то Ол. Мих.) свое свободное время употребляет на переписывание. Мы написали уже 200 страниц, но это составляет только две трети первого тома, будет еще и второй, а может быть и третий“. Багато конкретних указівок на наукову лектуру Кулішеву в листах його до Бодянського, який найбільше постачав не тільки свої видання, але й усі найвидатніші історичні збірники й монографії⁵⁾. Завдання, що його при тому ставив Куліш,—

гильн. записки Пикквикского клуба“—1850; дрібні оповідання); „Отечественных Записках“ (И. Введенского: „Домби и Сын“—1847 і 1848; „Замогильн. записки Пиккв. клуба“—1849; „Договор с привидением“—1849); „Москвитянин“ („Давид Копперфильд“—1849; „Духовидец и договор с привидением“—1849). Дуже багато по тодішніх журналах містилося перекладних романів Теккерея, Бульвера, Жорж Занд, П. Феваля, Фільдинга, Вальтер Скотта та інших.

¹⁾ „К. Стар.“ 1897, XI, 251.

²⁾ Лист до Надії Білозерської з 1 травня 1850 (архів УАН). Переклади з Вальтер Скота містилися по тодішніх журналах у великому числі.

³⁾ „А мы с Сашею, так все бывало читаем то Жан-Жака Руссо, то Бюффона, то Мольера“—пише Куліш 11 липня 1848 Надії Мих. Білозерській.

Або таке загальне твердження з листа до неї-ж 15-XII-1847: „Впрочем новейшие французские романы в стороне: мы читаем писателей, произведших решительное влияние на Францию и Европу, напр. Жан-Жака Руссо, Мольера и пр.“.

⁴⁾ „Еще мы читали записки Шатобриана о войне Наполеона с Россией в 11 № „Отеч. Записок“. Славно!“—пише Олекс. Мих. Надії. Переклади з Шатобріана містилися в „Отеч. Записках“, 1848-1850.

⁵⁾ Де-який підсумок цих згадок у листах до Бодянського є в статті Ольги Ол. Грушевської—„З діяльності Куліша в 1850-х роках“. Науковий Збірник за рік 1924, с. 163. Надсилав Кулішеві книжки і Погодин („Кієв. Ст.“, 1898, II, 284), але листів з вимогами не зберіглося.

це написання історичного роману (якого, скажемо пізніше), власне навіть кількох романів. Але при нагоді, працюючи над багатенними історичними джерелами, Куліш був і не від того, щоб скласти прагматичну історичну працю (таке, напр., пише Куліш Бодянському 16 червня 1848 з приводу „Повести о Б. Годунове и Дмитрие Самозванце“¹⁾).

Щоб показати, які широкі наукові інтереси мав Куліш уже тоді, я дозволю собі навести реєстр книжок, надісланих ним до III відділу. Реєстр цей був ніби потрібний Кулішеві для закінчення роману, тому він його і пересилає 1 липня 1850 (листи 270-273), зазначаючи навіть ціну цих видань. Наводимо його тут (хоч книжок цих Куліш так і не одержав):

1. Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей, томы 2-й, 3-й и 5-й (1-й куплень)	4 р. — к.	15. Дворцовые разряды, изданные по Высочайшему повелѣнію . . .	3 р. — к.
2. Акты Археографической Экспедиции, 4 тома	10 р. — к.	16. Архив историко-юридическихъ свѣдѣній, относящихся до Россіи, изд. Калачовымъ	3 р. 20 к.
3. Акты историческіе, 5 томовъ	10 р. — к.	17. О состояніи женщинъ в Россіи до Петра Великаго, историческое изслѣдованіе Шульгина . . .	1 р. — к.
4. Алфавитный указатель къ Актамъ Историческимъ	— р. 75 к.	18. Исторія смутного времени въ Россіи, Бутурлина, 3 тома . . .	8 р. 50 к.
5. Дополненія къ актамъ историческимъ, 2 тома	4 р. — к.	19. Сказанія Русскаго народа, Сахарова, изданіе 3.	6 р. — к.
6. Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, 2-й том (1-й куплень)	2 р. — к.	20. Объ историческомъ значеніи царствованія Бориса Годунова, Павлова	1 р. — к.
7. Акты на иностранныхъ языкахъ, относящіеся къ Россіи, 2 тома	4 р. — к.	21. Труды и Лѣтописи Императорскаго Московскаго Общества Истории и Др. Россійскихъ, 8 томовъ	6 р. — к.
8. Акты юридическіе	2 р. 50 к.	22. Русскія достопамятности, изд. Калайдовичемъ и Дубенскимъ, 3 тома	3 р. — к.
9. Выходы Государей, Царей и Великихъ князей Михаила Феодоровича, Алексѣя Мих. и Феод. Алексѣев.	4 р. — к.	23. Русскій историческій сборникъ, Погодина, томъ 2-й, 7-й (1-й куплень)	8 р. — к.
10. О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича, сочиненіе Кошихина	1 р. 50 к.	24. Повѣствованіе о Россіи, Арцыбашева, томы 1-й и 2-й (3-й куплень)	10 р. — к.
11. Рукопись Жолтковского: Начало и успѣхъ московской войны, изд. Т. Мухановымъ	2 р. 85 к.	25. Временникъ Императорскаго Московскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ, 6 томовъ	8 р. — к.
12. Бытъ Русскаго Народа, А. Терещенко, 7 томовъ	6 р. — к.	26. Атласъ къ Исторіи Государства Россійскаго, составленный Ахматовымъ	7 р. — к.
13. Жизнь князя Курбскаго в Литвѣ и на Волыни. Акты, изданные Киевскою Комиссіею, 2 тома	8 р. — к.		
14. Памятники, изданные Киевскою Комиссіею, 2 тома	7 р. — к.		

¹⁾ „К. Стар.“, 1898, II, 286.

27. Историческое описание одежды и вооружения Русских войск, томы 1-й и 2-й 15 р. 50 к.
28. Древности Русского Государства, по рисункамъ Солнцева. 3 выпуска по 30 р. в Москвѣ. . 90 р. — к.
29. Памятники Московской Древности, издан. Снегиревымъ . 30 р. — к.
30. Достопамятности Московского Кремля, Вельтмана, 2 тома . . 5 р. — к.
31. Достопамятности Москвы, изд. Тромонинымъ 2 тетр. 6 р. — к.
32. Описание памятниковъ древности церковнаго и гражданскаго быта Русскаго музея Коробанова, изданное Филимоновымъ 20 р. — к.
33. Русская старина въ памятникахъ церковнаго и гражданскаго зодчества, составленная Мартыновымъ, изд. 2-е. 2 года 3 р. 50 к.
34. Русская лѣтопись по Никоновскому списку, издали Шлецеръ, Башиловъ и Полѣновъ . 7 р. — к.
35. Лѣтопись о многихъ мятежахъ и о разореніи Московскаго Государства 2 р. 85 к.
36. Древняя Россійская Вивліюнка, изд. Новикова, изданіе 2-е. 20 томовъ 28 р. — к.
37. Сказаніе о осадѣ Троицкаго Сергіева монастыря, сочиненіе Аврамія Палицына. 2-е изданіе — р. 90 к.
38. Описание тринадцати старинныхъ свадебъ Россійскихъ Государей, Комарова 1 р. 43 к.
39. Сборникъ изданный Павломъ Мухановымъ 2 р. 85 к.
40. Указатель къ сборнику, изданному Мухановымъ
41. Каталогъ историч. памятниковъ, изд. Мухановымъ — р. 30 к.
42. Записки русскихъ людей, Сахарова 3 р. — к.
43. Записки Желябужскаго, изд. Д. Языковымъ 2 р. — к.

Коли порівняти цей список із тими окремими згадками за книжки, що маємо в листах до Бодянського, то побачимо, що Куліш зовсім не ставив книжок з української історії або з загальнослов'янської, як Шафарикові „Славянские Древности“ (в перекладі Бодянського), „История Руссов“ (вид. Бодянського), то-що¹⁾. Тоді вже була така нагінка на все європейське, зокрема й на слов'янське, що прохати відповідної лектури було цілком небезпечно. Ці книжки йому постачали Бодянський, іноді Метлинський; останній надіслав йому, напр., свій „Южный Рускій Зборникъ“²⁾.

І друге: у цей список увійшли книжки, що їх уже добре простудював Куліш, одержавши через Бодянського і повернувши їх власникові. Такі є видання: „Сказанія о осадѣ Троицкаго монастыря“ Авраамія Палицына і „Лѣтопись о многихъ мятежахъ и о разореніи Московскаго государства“ (№№ 35 і 37 „Списка“), що їх потім використавши повернув Куліш Бодянському³⁾. З цього можна зробити висновок, що цей „Список“ не відбивав дійсних наукових інтересів Куліша, а мусів лише свідчити перед III відділом і про політично-російську орієнтацію засланця, і про остаточну втечу його від живих, небезпечних тем сучасності в далекі нетри академічної науки. Завдання цього списку було те-ж саме, що й

¹⁾ Див. „К. Стар.“, 1897, XI, 244.

²⁾ Ibid., 1898, II, 297.

³⁾ Ibid., II, 286 і 290.

завдання літературної легальної праці на засланні, завдання офіційного листування: довести повну зміну своєї колишньої ідеології українського народника, а також і порушити питання про повернення до культурного центру. Не зважаючи на це, список цікавий тим, що доводить, яку солідну підготовку здобув Куліш у Тулі в суто історичній науці, яку він ерудицію придбав. Пізніше ця ерудиція йому дуже до речі придалася для багатьох історичних студій, особливо для „Истории возсоединения Руси“.

Звичайно, в листування, що випадково зберіглося до наших часів, увійшли тільки де-які риси з тодішніх Кулішевих інтересів. Але вже на підставі цих рисок ми можемо скласти уявлення про широкий діапазон цих інтересів—од нового англійського романа до стародавнього російського літопису. Шевченко інтелектуально гинув на чужині, в життєвому болоті забуваючи колишнє духове придбання; Куліш інтелектуально ріс, здобуваючи такий розумовий вантаж, що потім на все життя невичерпаним джерелом зостався. Якою ціною дістав цю спадщину один і другий, ми зараз не говоримо, а лише констатуємо здобутки для Куліша в цій добі „студійности“.

IX.

Свою всебічну ерудицію все-ж найбільше набував Куліш для власної художньої творчості. Колись Костомаров, пишучи Вікторові Білозерському з 16-гн-1848, так оцінював ролю Куліша:

Пант. Александрович бесспорно создан для изящной литературы, следовательно лучше не может он употребить времени своего изгнания, как на образование вкуса, который ничем так не улучшается, как правильным изучением антического мира и чтением вековых изящных произведений, заслуживших справедливое удивление народов¹⁾.

Пант. Ол. і виправдував на засланні це своє, здавалося-б—справедливе, покликання: він намагався творити „изящную литературу“. Але він унікав поезії, принаймні — ліричної: поезія — то вже надто виразна ідеологія, офіційна-ж ідеологія так глибоко ще не пройняла Куліша, щоб він нею міг забарвлювати свої естетично-художні емоції. Поезія найшвидше викрила-б цей непереїдений розрив між давнім романтиком і сучасним робітником, що на всі лади доводить своє каяття, своє визнання доцільности й розумности царського ладу. І тому—до прози. Знов таки: прози не сучасної (хоч пробував писати і таку Куліш), а прози історичної, „нейтральної“ що-до розбіжних настроїв дійсности. Шукав і „нейтрального“ сюжету Куліш, ось чому він унікав українського життя, а вперто переносив свою художню роботу на російський давній ґрунт. А головне: літературна робота для Куліша на засланні була за доказ його нової, лояльної до царату ідеології.

1) „К. Ст.“, 1897, X, с. 133: „Письма Н. И. Костомарова к В. М. и Н. М. Белозерским“.

Що це так, доводити його листування з Бодянським і Плетньовим, цими двома порадниками Кулішевими в літературних справах, почасти навіть і з Погодиним. Так, через три місяці після приїзду в Тулу (22 листопада 1847) Куліш пише Плетньову¹⁾:

Службою постараюсь заняться так прилежно, как романом или повестью в самом разгаре драмы. Теперь уже не одна собственная выгода будет меня побуждать к этому, а желание оправдать внимание, какое имеем ко мне вы и царские приближенные.

А от цілком одверто про те-ж пише Куліш Бодянському, вже 16 червня 1848²⁾:

А вже мені дано певну надію, що друковать позволять, аби-б що небрикливе [не] ³⁾ написав. Дак от уже таке їм поволе, доморосле Московське, а не насъе степне, що й водою нікому не замутишь.

І трохи згодом він ясніше формулює свою думку (20 серпня 1848):

А я саме оце скінчив свою працю, що розділив на-двоє. Воно-ж і по матерії дуже одно од другого різниться, коли-б мені оця історія помогла умилосердиться столичних панів, щоб дозволили й нашому браччику держати перо за ухом!

Така демонстрація своєї політичної благонадійності була потрібна Кулішеві на те в першу чергу, щоб добитися права легального писання й друкування своїх творів⁴⁾. Царською конфірмацією Кулішеві, як відомо, було заборонено писати (див. вище, стор. 4), і, як пише Орлов в одному папері до Тульського губернатора, „в Тулу он отправлен был 31 августа того-же 1847 г. именно на службу“⁵⁾. Тим часом, саме літературна праця ввижалася Кулішеві й найпридатнішою для себе „службою“ і найпевнішим засобом для існування⁶⁾. Звідси уперті, постійні домагання Куліша в III відділі дозволити йому вільно друкуватися в тодішніх журналах, звідси всякові його посилення на своє „вірнопідданство“ й зміну ідеології, звідси такий (а не інший, не попередній) характер творчості, з каяттям і само-

¹⁾ З архіву Пушкінського Дому РАН.

²⁾ „К. Ст.“ 1898, II, 287.

³⁾ Очевидна помилка: це не тут ні до чого.

⁴⁾ Дозволю ще собі процитувати Кулішевого листа до відомого редактора журналу „Москвитянин“ М. П. Погодина (з 7 березня 1848): „От всей души благодарю Вас за Москвитянин. Я получил два первые №№ 1848. Жалею, что не могу принять участия в отделе изящной словесности. Я не получил еще позволения печатать свои сочинения и не получу его до тех пор, пока не представлю в III отд. Канцелярии Его Императорского Величества такого произведения, которое бы показало Правительству, что современные политические вопросы для меня, как для писателя, не существуют, и что одно безотносительно прекрасное сделалось моею целью“. Н. Барсуковъ: Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. IX, с. 434-435.

⁵⁾ „Дело“, стор. 202.

⁶⁾ Див. вище стор. 21 і д.

опльовуванням. З цього погляду аж надто характерний лист Куліша до Дубельта з 1 листопада 1857 („Дело“, стор. 150 зв.-151 зв.); подаємо з його другу половину:

Пользуюсь убеждением Вашего Пр-ва в том, что я теперь имею в виду новый, указанный мне Вами путь жизни, осмеливаюсь покорнейше просить Вас исходатайствовать мне высочайшее разрешение печатать мои сочинения. Не говоря о том, что пятимесячное пребывание моей жены Александры Михайловны в столице, поездка ее для утешения матери в Малороссию и обзаведение наше в Туле кой-каким хозяйством уменьшили значительно небольшое наше состояние, не говоря о том, что служба в Туле, при здешних окладах жалованья, не может доставить мне средств для безбуждной жизни, и что, приобретя источник доходов литературных, я мог бы дополнять ими свое будущее жалование и не бояться прожить последнюю тысячу рублей маленького моего капитала, — я горю нетерпением доказать, что я теперь иной человек и что лучшею литературною заслугою считаю согласие моих идей с благотельными заботами Правительства. Мне случилось здесь уже в Туле слышать от молодых людей похвалы моему „героизму“, что было горьким для меня упреком. Я знаю, что личность моя приобрела теперь во мнении многих странный, унижительный для меня смысл. Поэтому я желал бы показать всем, что мой идеал возможной на земле справедливости, здравомыслия и практической любви к человеку заключается в Русском Правительстве, что на старое время Русское вообще и в особенности на Украинское я смотрю с ужасом и жалостью и что, по моему мнению, для России теперь только наступило время полного развития прекрасной государственной жизни, начатой Петром Великим. Черная Рада моя, вновь исправленная и местами переделанная, представляет как нельзя яснее всю беспорядочность Украинской старины и, будучи основана на долгом изучении исторических источников, докажет всем рассудительным людям, что старина наша похожа на страшную ночную сказку, и что светлый день спокойной жизни настал для Малороссии только в новейшее время. Если б я был так счастлив, чтобы Правительство возвратило мне свою доверенность позволением печатать, я бы выступил на новое литературное поприще с этим романом. Я уверен, что он заставил бы думать иначе обо мне и тех, которые негодуют на безрассудство проповеданных мною прежде мыслей, и тех, которые делают меня каким-то Ламаншским героем. То и другое тяготит мою душу, и Ваше Пр-во понимает, как было бы для меня радостно, если бы все верили в мое перерождение по-Вашему! ¹⁾

Мені здається, що в цьому одвертому до цинізма листі виступає оголена Кулішева постать доби заслання, без прикрас, без ідеалізації; тут письменник справді без краватки. І треба сказати, ця постать громадсько-етичним своїм боком викликає лише відразу навіть тепер, коли минуло майже вісім десятиріч років з тих далеких часів. Справді, ми до письменника раз-у-раз звикли підходити, як до вчителя, до провідника, до ідеолога. Письменник не може без катастрофи для себе діаметрально міняти свої погляди, бо цим самим він неминуче зраджує одну суспільну верству, класу, яким служив, і перебігає до іншої

¹⁾ Цікаво, що цей уступ з листа до Дубельта Куліш цілком пересилає Плетньову того-ж 1 листопада; це свідчить ніби в бік переконаності авторової. Ще пізніше повторює ту-ж думку Куліш після історії з своєю димісією (вище стор. 19-21): „...Вы не перестанете быть моим покровителем и исходатайствуете мне у государя императора эту милость. Я же, пока жив, останусь верен тем чистым идеям об общественном благосостоянии, которые Вы мне внушили“ (лист до Дубельта з 3-І-1848, „Дело“—стор. 166 зв.).

класи, часто ворожої. Ось чому вінець стражденика, мученика за ідею вічно матиме Шевченко, і ніколи на його не здобудеться Куліш. Ось чому й ми, хоч і прекрасно розуміємо мету й суспільно-психологічну основу Кулішевих „здвигов“, проте не можемо пройти повіз них без осуду. І тут для нас важно вже зафіксувати момент формальний: усю Кулішеву літературну діяльність Тульської доби позначено тавром нещирости, тенденційности, слугування стороннім літературі цілям. А коли так, то це повинно було художньо підрізати цю діяльність, не зважаючи на всю величезну наукову ерудицію, що її набув Куліш підчас Тульського сидіння й вклав у свої твори.

Цікаво, що III відділ такий був далекозорий, що не повірив на слово недавньому кирило-методіївському братчикові й обережно ствердив ще раз свою попередню постанову. Ось що пише Дубельт Кулішеві 10 жовтня 1847 („Дело“, стор. 153 і зв.), відповідаючи на його листа:

Милостивый Государь, Пантелеймон Александрович!

Письмо Ваше от 1 ноября я имел честь докладывать Г. Генерал-Адъютанту графу Орлову; Его Сиятельство был доволен Вашими превосходными чувствами, но при всем том изволил признать еще рановременным ходатайство о разрешении печатать Ваши сочинения. Впрочем Его С-во отозвался, что просьбу Вашу будет иметь в виду, и чтобы между тем Вы продолжали Ваши литературные труды, руководствуясь тем направлением, которое ныне приняли.

Уведомляя Вас об этом и искреннейше желая содействовать успеху дел Ваших, покорнейше прошу Вас окончить предпринятые Вами сочинения и доставить их ко мне, дабы я мог представить на уважение Его С-ва самое содержание оных и тем удобнее ходатайствовать в Вашу пользу.

Ось важливий „рескрипт“ попечительного III відділу: Куліш міг писати, але все подавати на розгляд своїх „синємундирних“ цензорів. Він відчув у цьому листі, що від змісту, напряду творів залежить не тільки дозвіл на літературну працю, але й його власна дальша доля. А тому розуміння цього не могло не вплинути на характер Кулішевої творчости Тульської доби.

Що написав Куліш у Тулі? Шенрок у свій час так відповідав на це питання: „Кулиш написал в Туле „Повесть о Борисе Годунове и Димитрие Самозванце“, исторический роман „Алексей Однорог“, роман „Искатели счастья“ (потом сожженный, но из него напечатана часть под названием „Потомки Гайдамаков“)“¹⁾. Тепер ми можемо збільшити цей неповний і непевний реєстр.

Зупинімося раніше на умовах написання „Повести о Б. Годунове“ та історичного роману з тієї-ж таки доби. Це раніш мала бути одна

¹⁾ „К. Ст.“, 1901, IV, с. 135, прим. 1.

велика історична праця, і то з доби Івана Лютого. Розквітавшись з нелюбою, осоружною службою на початку 1848 року, Куліш одразу-ж komponує великі літературні плани. Так, того-ж 6 січня Куліш пише Бодянському¹⁾, прохаючи в його бібліографічних порадах за добу:

Видите ли, вспала ми ум похоти, у добрий час поговорить, а в лихий помовчать, написать про Ивана Грозного роман, а перше романа історію. Я його не ненавижу по Карамзински, а жалею о нем, і він у мене у душі сидить із своїми крутими норовами і гарячим серцем.

Як видно, Бодянський не ухвалив цього Кулішевого плану й висловив деякий скепсис щодо постати Івана IV²⁾. Принаймні вже 21 квітня Куліш пише таке:

А я оттут сидячи без діла,—бо й досі мені жадної служби не дають,—вертів, вертів у своєму мізкозі того Івана Мучителя, щоб висновать з його царовання роман історичеський; далі бачу, що ні—не втну, дуже гидкий,—нехай йому тяжко икнеться на тім світі, та мах—і перескочив з пів чоловічого віку. Тепер сновигаю Самозванчину, та повідумував тут про його де-що багато. Я ж бо там і сам колись учився і по тим зубровським ровам швендяв, утікаючи от алгебри та от риторики. Дак повиймавши де-що з книжок, komponую оце роман саме з того моменту, як Отреп'єв підступа од Чернигова до Новгородка, та ще так хочеться, щоб не дуже історії чепляти, а тільки поміж ярмарком історичним ізвертатися; дак тут такого накомпоновав, що може й лятимете, як колись надрукую... А зоветься роман: Дружина Сіверяк, і вже аж три глави написано.

Майже те-ж саме пише він і Мих. Погодину³⁾. 19 травня Куліш уже „трохи не всю першу часть написав свого романа“⁴⁾, але потім вирішив змінити план праці, на перше місце висунувши бік прагматично-історичний, а потім маючи на увазі роман⁵⁾:

Як почав я митиковати про свій роман, так нитка за ниткою убравсь у саме поткання і в основу того часу, да й думаю собі: Чогож оце мені брехати, коли правду можна ось ось намацати? Ке лиш, я перш начертаю собі усю картину того часу, так як вона справді була, да потім чи не буду я сущим хазяїном, як трапиться де-що для роману вибрати! А то я і сам не звдавав своїх скарбів, а гайную дороге й дешеве на роман. От поміркувавши сам із собою, і почав писати справжню історію того смутного урем'я, як я її порозумів, щоб усяк час і усяк старосвітський лицарь пройшов через мою голову, і щоб одним поглядом обняти ту дивовидну ігру людських страстей, замешанне

¹⁾ „К. Ст.“, 1897. X, стор. 45.

²⁾ 17 січня („К. С.“, 1897, XI, 242) Куліш пише: „Справедливо все, что Вы изrekli об Иване IV, но согласитесь, что он представляет собою любопытный и поучительный пример, как несчастен человек с горячим характером, с испорченным сердцем и с неограниченною властью делать худое! Кроме того, интересуют меня в его эпоху некоторые вопросы касательно отношений низших сословий к высшим: нос мой чует тут издали романтические комбинации.“

³⁾ Н. Барсуков—Жизнь и труды Погодина. IX, 434.

⁴⁾ „К. Ст.“, 1898, II, 285.

⁵⁾ Ibid., с. 286.

люду православного од того пройдисвіта Самозванця і всякі бідн, які тоді склались земл Московській. Зачав же я не од Самозванця, а од самого скону Івана Мучителя та вже довів аж до року 1600. І вподобалась мені дуже ся праця...

А пізніше¹⁾ він дає цей свій новий план в остаточній формі:

Історію свою я поділив на дві часті, щоб не одним духом написати, і оце перша часть нехай буде „История Б. Год. і Дим. Самозванця“, а друга ще безименна... Днів через п'ять і закончу²⁾: Плетньов постарается, щоб там у столиці пропустили її через цензурне митарство, да тоді вже треба думати, як її і на світ випустити.

Таким чином початковий нарис Кулішевої праці розбився на два плани: 1) „История Бориса Годунова“ та 2) роман „Северяки“. Ці обидва плани довів Куліш до щасливого кінця в Тулі, і всі його турботи скеровано було до того, щоб добути дозвіл на друк.

„История Б. Годунова“... на середину серпня 1848 уже була готова. 28-го серпня Куліш пересилає рукопис цієї праці гр. Орлову з таким од себе листом (одночасно він пише про це й Дубельтові):

При этом, пользуясь милостивым Вашим ободрением, изъясненным мне некогда чрез Его Превосходительство Леонтия Васильевича Дубельта³⁾, имею честь представить Вашему Сиятельству написанную мною в Туле Историю Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца с покорнейшею просьбою исходатайствовать Высочайшее разрешение напечатать ее. Издание этой книги доставило бы, может-быть, мне средства к заведению сельского хозяйства. Но при теперешней моей бедности я и думать не могу напечатать ее на свой счет. Поэтому умоляю Ваше Сиятельство, щадя меня от совершенной нищеты, исходатайствовать мне заимообразное вспоможение, которое я немедленно возвращу казне от продажи первых экземпляров. Касательно же средств существовать следующий год, я их только и вижу в перемещении на свой наследственный участок земли, находящийся в 7 верстах от местечка Воронежа, и еще раз умоляю Ваше Сиятельство сжалиться над бедственным моим положением и исходатайствовать мне у Его Императорского Величества милость, которой я мало заслуживаю, но зато приму с величайшею благодарностию.

С глубоким почитанием имею честь быть, Милостивый Государь, Вашего Сиятельства покорнейший слуга

П. Кулиш.

Одержавши ці Кулішеві листи та рукопис його праці, III відділ окремим докладом Орлову (стор. 185 „Дела“, а також—і 198) пропонував передати його на розгляд цензурі, що була на той час під зарядом Міністерства Нар. Освіти. Орлов ухвалив цього проєкта, і уже 22 вересня Дубельт увічливо сповіщає про цю постанову Куліша (стор. 186 „Дела“), а 25-го вересня III відділ пересилає рукопис до тодішнього Міністра Нар. Освіти гр. Уварова на цензуру (стор. 187).

¹⁾ „К С.“ 1898, II, 293.

²⁾ Процес роботи над „Історією“ посувався невпинно, і то—дуже швидко. Так, ще 22 червня Куліш пише Надії Білозерській: „Истории своей я написал уже много и послал начало Плетневу. Он очень хвалит... и берется устроить издание этой книги“ (архів У.А.Н.).

³⁾ Див. вище, стор. 46.

Через куратора Петербурзької Шкільної Округи Мусін-Пушкіна рукопис потрапив на розгляд до „відомого“ професора рос. історії Устрялова, що мав „поручение рассмотреть оную—прежде цензуры—только в ученом отношении“¹⁾. Устрялов дав з приводу Кулішевого рукопису цілком „неодобрительный отзыв“, аж надто цікаво мотивуючи свою думку. Дозволимо тут навести цілком його „донесение“ кураторові про небезпечний твір політичного засланця.

Честь имею донести, что сочинение Кулеша, написанное слогом увлекательным для толпы, хотя не всегда правильным и отчетливым, часто до излишества шепетильным, в ученом отношении, как история Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца, никакого достоинства не имеет, представляя множество недоказанных предположений, фантастических взглядов и ложных умствований.

Автор за основную идею принимает, что убийство царевича Дмитрия Углицкого было делом не одного Бориса Годунова, а вообще всего Московского Правительства, которое, по словам его, „со времен первых самодержцев не раз уже предупреждало замыслы удельных князей явными и тайными насильствами“ (стр. 35). Автор не знает впрочем, кто именно и как подговаривал убийц и для объяснения этого темного случая ссылается на Шекспира (стр. 37). Но клеветать таким образом на все правительство, без всяких доказательств, не позволяют Исторические Законы, тем менее в настоящем случае: какие замыслы мог иметь девятилетний отрок. Трудно верить на слово историку, который на той же стр. 37 называет убийцу Царевича, Данилу Битяговского, братом Дьяка Михаила Битяговского, между тем как по всем актам сей последний был его отец.

Другая основная идея сочинения Кулеша, равно не подтвержденная никакими доказательствами, заключается в том (стр. 93—95), что самозванец был орудием князя Василия Ивановича Шуйского, который взял его, безродного сироту, под свое покровительство и внушил ему мысль, что он истинный царевич. Автор знает даже, как воспламенили воображение юного Отрепьева таинственные наставники, клеветы Шуйского. и о чем мечтал он при коронации Годунова (93).

Сии две главные, так сказать капитальные ошибки, служат основой всего сочинения и все выводы из них ложны. Так Автор думает, что и Федор Никитич Романов участвовал в умысле Шуйского (стр. 104), не называя его по имени, но приводя факт словами одного из исторических актов, изданных Археографическою Комиссиею (т. II № 54).

Третья не менее важная ошибка Кулеша заключается в том, что он не дал себе ясного отчета о степени достоверности приводимых им источников и без разбора верит всему, что ни говорили неприязненные нам иностранцы. От того слепо следуя Мартину Беру, писавшему с враждебным для нас духом, он изображает (144—145) самыми мрачными красками нравственное состояние Русского народа в начале XVII века, забыв, что тот же самый народ вскоре под знаменем Пожарского, явил изумительную доблесть в борьбе за веру, престол и отечество.

Независимо от ложных выводов, вследствие неосновательности главных идей, сочинение Кулеша наполнено множеством частных ошибок, из которых одни свидетельствуют, что автор мало знаком с историческими материалами, другие удостоверяют, как еще незрелы его понятия о важнейших вопросах исторических. Для доказательства ошибок первого рода довольно привести мнение его о времени издания первого закона относительно укрепления крестьян за помещиками в царствование Феодора Иоанновича: в одном месте он относит этот закон к 1599 году (стр. 60), когда Царь Феодор уже скон-

¹⁾ Лист з Мін. Нар. Осв. за підписом товариша міністра кн. Ширинського Шихматова до Орлова з 9 жовтня 1818 за № 1308 (стор. 189 „Дела“).

чался, в другом к 1593 (стр. 60) и ссылается на Татищева, оставив без внимания акты Археографической Экспедиции, необходимые для пояснения этого вопроса. Для доказательства ошибки второго рода, довольно упомянуть, что Кулеш думает, будто по смерти Феодора Иоанновича право на престол имели Романовы, Шуйские и Голицыны (64). Право Романовых неоспоримо; один из Шуйских был провозглашен царем по особому случаю; но о праве Голицыных впервые заговорил Кулеш. В таком случае рядом с ними следовало поставить Хованских, Куракиных и других потомков Гедимины.

В языке Кулеша встречаются следующие выражения: бродячая жизнь (54), Безладье народонаселения (158), Русичи охристианенные Владимиром (167), обшая дивовизна незапно возмущенная бурей (339), Борис выходил из Церкви не иначе, как окружась толпой телохранителей (125) и т. п.

У друкові було відмовлено, і Орлов наказав повернути рукопис Кулішеві¹⁾. З цього приводу маємо два протилежні відгуки Куліша—Дубельтові і Бодянському²⁾. Першому він пише 27 жовтня листа, повного каяття й нещирої покори:

Как ни грустно мне было расстаться с последнею надеждою на поправление моих обстоятельств посредством литературы, однакож уведомление Ваше о неодобрении моей „Истории Бориса Годунова и Димитрия Самозванца“ ученым ведомством я принял с совершенным смирением и покорностью судьбе своей. Я вижу, что причина всех настоящих моих бедствий заключается во мне самом. Еслиб я не страдал постоянною болью в груди, я бы давно воспользовался милостью благодетельного даже и к своим преступникам Правительства и имел бы в службе способ улучшить свое положение в свете и средства к содержанию себя и своего семейства. Может быть, даже мое сочинение вышло бы тогда сильнее и удовлетворило бы требованиям науки; но, убитый горестью, колеблясь между желанием помочь своей беде и страхом приближающейся ко мне быстро нищеты, и платя за всякий присест к работе новыми припадками моей болезни, что мог я произвести удовлетворительного и стоящего внимания моего Покровителя? Отзыв Г. Товарища Министра Народного Просвещения о моей книге оправдывается собственным моим сознанием, и мне остается только принести мою покорнейшую благодарность Его Снятельству Графу Алексею Федоровичу Орлову, что он сделал для меня в этом случае все возможное и без сомнения не оставил бы моего труда без поощрения, еслиб только он оказался того достойным. Итак, покорнейше прошу Ваше Превосходительство взять на себя труд—засвидетельствовать пред Его Снятельством, что как бы ни пришлось мне тяжело жить на свете, я до конца сохраню в душе смирение кающегося преступника, и как ни ужасна для меня бедность, которую я уже испытываю и должен по видимому, испытывать больше и больше, однакож буду покоряться ей в молчании, как высшему определению судьбы.

Зовсім инший настрій виявляється в листі до Бодянського 6 листопада³⁾:

¹⁾ Цю працю видрукувано було аж геть пізніше, 1857 р.: „П. Кулишъ—Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріѣ Самозванцѣ. Чтеніе для молодыхъ людей“ (СПБ). Цікаво було-б дослідити, скільки уваги Устрялова відповідають справжнім науковим рисам Кулішевої праці, а не навмисне приточені цим бездарним монархістом, ідеологом „православия, самодержавия и народности“ за часів Миколи I. Але це завдання окремої праці.

²⁾ На жаль, саме за цей час у листах К. до Плетньова перерва, а тимчасом з листа цитованого вище, до Надії Білоз. ясно, що Плетньов був тут діяльним посередником.

³⁾ „К. Ст.“, 1898, II, 295.

З „Історією“ нам не пощастило: не можна друкувати, бо погано зкомпонована. Сам товариш міністра її читав, да й одвітовав тим великим гетманам, що не гарно написана, — дак нічого таке й друкувати. Таке-то лихо! Так оце вже треба знов братись за граматку та вчитись так компоновати книжки, щоб варті були друку.

Так закінчилася перша невдала спроба Кулішева пробити кригу офіційного до себе недовір'я й вийти на шлях літературно-наукової, постійної роботи. Ні запевнення в цілковитій зміні колишньої „безрассудної“ ідеології, ні захист впливових людей не змогли переконати обережних жандарів. Куліш зазнав тактичної поразки.

Але він не кидає самої роботи. Він приступає до виконання другої її частини — переходить до писання роману. Цей роман звався в початковій редакції „Северяки“, „Дружина Сіверяк“, але не важко довести, що пізніше він був відомий під друкованим заголовком „Алексей Однорог“¹⁾. Перш за все: у романі „Алексей Однорог“ раз-у-раз зустрічається ця назва „Северия“, „Северяне“, „Северяки“²⁾, і на тлі сіверської землі відбувається вся дія повісті. Друге: вище, з Кулішевих слів (с. 47), ми довідуємось про епізоди в його повісті („Отреп'єв підступа од Чернігова до Новгородка“; роля Самозванщини в повісті), і всі ці епізоди маємо також у повісті „А. Однорог“. Нарешті, немає жадних звісток, щоб Куліш повість під останнім заголовком на засланні писав, а тимчасом уже р. 1853 він її видрукував. Висновок ясний: він мусів видрукувати її під іншим заголовком, навіть, як і всі тодішні твори, приписавши її іншому авторові, „Николаю М(акарову)“.

Коли знову почав працювати Куліш над цим романом?³⁾ На це є певні дані. Так, 11-го червня 1849 він пише Бодянському⁴⁾:

... в последние две недели принялся опять за исторический роман, начатый в прошлом году, прерванный для истории, потом забытый, наконец сожженный для того, чтоб не мешал мне выдумать основу иначе, так как я, после истории, не был доволен написанным. Теперь, на место уничтоженного томика, написал новый, которым я доволен больше, и надеюсь окончить к осени свое компонованье...⁵⁾

27 липня 1849 цей роман уже „достиг до 7-ми глав“⁶⁾, але тільки 7 червня 1850 Куліш пересилає до III відділу першу частину роману, при чім так мотивує цю розірваність тексту („Дело“, стор. 265):

¹⁾ Роман „Алексей Однорог“ уперше видрукований 1853 р.

²⁾ Ось як він починається: „Местом событий, описанных в моей повести, была страна называвшаяся Севериею.“

³⁾ Ми кажемо знову, бо видно з наведених цитат, що 21 квітня 1848 були готові розділи.

⁴⁾ „К. С.“, 1897, XI, 250.

⁵⁾ Між іншим, можна думати, що звідси взяв Шенрок своє свідчення про те, що „сожжен“ роман „Искатели счастья“: цей роман зберігся. Очевидно, Шенрок не зрозумів, про що саме йде мова в цій цитаті.

⁶⁾ „К. С.“, 1897, XI, с. 253.

Роман этот не может в настоящее время быть мною окончен, по недостатку у меня средств для изучения Русской старины. Живя в столице, я мог бы пополнить свои сведения по этой части в публичной библиотеке, или достать нужных мне книг на время иным образом; но в Туле всякую книгу я должен выписывать за наличные деньги, что, при нынешней моей бедности, решительно не возможно. Эта-то причина заставляет меня обратиться, чрез посредство Вашего Превосходительства, всегдашнего моего Покровителя, с покорнейшею просьбою к Его Сиятельству об исходатайствовании мне Высочайшего разрешения напечатать первую часть моего исторического романа в одном из журналов, дабы на вырученные за это деньги я мог выписать книги, необходимые для дополнения моих сведений по части Русской археологии и таким образом получил бы возможность продолжать и окончить литературный труд свой.

На цього дипломатичного листа (бо за ним крилася вимога дати можливість працювати в великому місті, тоб-то не в Тулі) Дубельт відповів 22 червня (стор. 267), де переказує думку Орлова про незручність друкування „одной части сочинения, которое еще не кончено и может замедлиться окончанием“, але погоджується допомогти Кулішеві в придбанні потрібної наукової літератури. От Куліш і надсилає свій реєстр літератури, що ми його вмістили вище. Цілком ясно, що цей реєстр зовсім не був потрібний Кулішеві для закінчення романа, як от „Ал. Однорог“. Завдання його було інше, знов-таки—дипломатичне: він, цей реєстр, мусів переконати жалісливих жандарів, що Куліш у Тулі може тільки загинути, як інтелектуальна сила, бо ніхто йому, „безгрішному“, такої сили фахових книг висилати не може, й не буде. Тут або — або. І так цю альтернативу зрозумів і Дубельт, який на реєстрі поклав таку резолюцію: „Оставить без ответа до 25-летия“. Отже своїми літературними справами Куліш досяг і певних політичних висновків, що, разом з іншими мотивами, принесли йому визволення.

Не можемо тут проминути тих думок, що їх висловив Куліш, надсилаючи свого реєстра Дубельтові. Тут, звичайно, маємо чимало вимушеного гіперболізму й нещирости кореспондента такої установи, як III відділ, але-ж в основі цей лист викриває перед нами лабораторію творчости автора історичних романів (стор. 270 і д.):

желая прочитать такое количество книг, я не увлекаюсь безотчетною жаждою знания, но совершенно убежден, что без знакомства с предшествовавшим данной эпохе и последовавшим за нею, не возможно возвести для себя понятия о ней до поэтически-осозательной ясности. Кроме того, одностороннее изучение предмета не дает писателю вдохновения, то есть этого живого представления в уме лиц и событий, которое можно назвать пророчеством минувшего: вдохновение получается им тогда только, когда он обвинит минувшую жизнь во всех ее проявлениях. На этом основании, для меня, как для писателя исторического романа, чтение, например, юридических старинных актов столь же важно, как и чтение летописей, как и изучение народных обычаев, как и наглядное знакомство с изображениями древних зданий, одежд, утварей и других предметов общественного и частного быта наших предков.

Чи міг-же сам роман „Алексей Однорог“ виконати цю місію трьохкольного забарвлення колишнього мрійника Куліша? Безперечно міг. „А. Однорог“—убогий, бездарний твір, надуманий з початку й до кінця. Сюжет його надзвичайно примітивний: це власне сюжет „Капітанської дочки“, опрацьований у дусі безкритичного монархізму, хоч і з деякими локальними українськими сценами. Олексій Однорог—то підправлений Гриньов, що за всяких умов, не зважаючи ні на що, слугує „среди толпы мятежников“ „истинному царю московскому“ Годунову. Добриня—то аж надто звulьгаризований і підсолоджений Савелліч. А весь роман повинен був виправити Пушкінову помилку й дати образи ідеальних „віропідданців“, але натомисть маємо якісь нежиттєві манекени, далекі від будь-якої „поетически-осязательной ясности“. Кінець першого тому роману (мало не загибель Олексієва в сутичці з царським військом) переконує, що Куліш його закінчив механічно, прихапцем, аби лише поставити крапку над довгою роботою, якої він не зміг нормально закінчити. Можливо, що це було зроблено під впливом Орлова, який зазначав незручність друкування „одной части сочинения“. Під тим-же впливом було перероблено і первісну редакцію роману. Так, сам Куліш пише Бодянському 3 лютого 1853 р. („К. С.“, 1898, II—301): „Прочитай за одним заходом і кінець Однорога мого приятеля (ніби Макарова. О. Д.) та й скажеш чи гарно, чи може покепкуєш... Та не дуже кепкуй, бо тут багацько де-чого немає, що було написано в того козарлюги, а де-що й не так, як у нього було“. Ми навіть почасти можемо здогадуватися, чого саме там немає: як свідчить Куліш у листі до того-ж таки Бодянського 27 липня 1849, „и тут не разминулъся я с запорожцами, да оно и хорошо показать их миру божьему в разные периоды их бытия“, тимчасом у виданому тексті роману жадних запорожців немає. Виступають вони лише в тих уривках з другого тому, що їх умістив Куліш у відомому журналі Говорського „Вестник Ю. З. и З. России“ за 1862 р.: „Встреча“, „Братья“, „Два стана“ (брульйон уривку „Встреча“ зберігся в архіві У. А. Н.¹⁾). Отже можна думати, що Куліш, викинувши запорожців під тиском офіційної цензури з I тому роману, хотів розвинути цей епізод у другому, але з невідомих причин його не закінчив. В усякому разі, наслідком цих усіх пертурбацій, роман позбавився жадного художнього значіння.

Третій твір, що його написав Куліш на засланні—це „роман в стихах“—„Евгений Онегин нашего времени“. „Евгений Онегин“—то зовсім до цього часу невідомий твір Кулішів: про його не знайдемо

¹⁾ 12 березня 1876 Куліш писав Ол. Барвінському: „Роману „Два брати“ дальше не маю, та й написати його не здолаю. А коли-б зміг, дак розпочав би писати инше“. 17 липня: „...лучше нехай не буде на світі „Братів“, ніж малоруського Шекспіра“. Ол. Барвінський—„Образки з громадянського і письменського розвитку русинів“, I (1912), с. 266 і 293. „Брати“ передруковано в „Меті“ р. 1864.

згадки в жадного біографа чи мемуариста. Випадково він зберігся в архіві Плетньова, в Пушкінському Домі Рос. Академії Наук. Нижче ми аналізуємо текст „Евгения Онегина“ й даємо необхідні пояснення, а тому тут обмежимося лише на загальних увагах.

„Ев. Он.“ почав Куліш дуже рано — безпосередньо після приїзду до Тули. Принаймні, вже 22 листопада 1847 він пише Плетньову: „Я переписываю теперь первую часть стихотворного романа своего: „Евгений Онегин нашего времени“, начатого мною для удовольствия домашних моих. Теперь я кое-что в нем переделал, кое-что исключил и привел в такое состояние, что он может явиться в печати... Вторая часть еще не написана, и я долго за нее не примусь.“ Отже: перед нами лише „часть первая“, що дійшла до нас без жадних ушкоджень. 25-го листопада Куліш уже вислав Плетньову свій рукопис, але цей не передав його Дубельтові: „Евгений Онегин нашего времени ему не нравится“, як сповіщає про це Куліш Надію Білозерську-Забіло 22 червня 1848. Куліш урешті погодився з жорстоким присудом Плетньова, і рукопис так і не побачив світу.

Цікаво, що й цей роман написано з суто практичною метою. Посилаючись на цитованого вже Дубельтового листа до Куліша (стор. 46), Куліш пише Плетньову 22 лист. 1847: „Если вы решите, что эта поэма произведет выгодное для меня впечатление на умы моих покровителей и что для вас удобно передать ее кому следует, то покорнейше прошу вас сделать это“. Поруч з цим (25 лист.) Куліш пише листа Дубельтові, де між іншим каже про свою поему: „Светлые мои упования на осуществление благородных целей Правительства без сомнения разделят многие из читателей и станут по-моему смотреть на все, что в нашем Отечестве поражает еще неприятно любящую душу человека-гражданина.“ Проте, цього листа Куліш персилає на адресу Плетньова (тому він і доховався в Плетньовському архіві), віддаючи роман на суд свого досвідченого друга. Отже й цей твір мусів переконати III відділ, що Куліш остаточно позбавився колишньої ідеології. Але Плетньов мав рацію, коли вирішив не показувати поеми Дубельтові. Перш за все, тут виступають найбільше українські персонажі на чолі з „панком“ Онегіним, в яких не важко пізнати самого Куліша і коло його найближчих приятелів і знайомих (Грабовський, Василь Білозерський та його родина, Плетньов, Ольга Плетньова). А потім—підозріле „мотання“ головного героя навряд чи заспокоїло-б петербурзьких жандарів, не зважаючи на окремі, вліплені в поему монархічні рефрени.

Нарешті, мусимо звернути свою увагу на четверту велику працю Кулішеву на засланні, — на роман „Петр Иванович Березин и его семейство, или люди, решившиеся, во что-б ни стало, быть счастливыми“. 15 лютого 1850 Куліш пише Бодянському, що

він цей роман кінчає. Отже почав він його десь у другій половині 1849 р., коли робота його над „Алексеем Однорогом“ надто затягнулася, та й, очевидно, перестала його задовольняти („Однорога“ він, мабуть, своєчасно не закінчив, як ми бачили). Шенрок уважав, що цей роман зник і що з його тільки „напечатана часть под названием“ „Потомки Гайдамаков“. Тимчасом, цей роман зберігся, тільки під іншим заголовком: „Искатели счастья“; він перебуває тепер у Чернігівському Державному Музеї ім. В. В. Тарновського¹⁾. Сюжет роману, переказаний у документах III відділу, в обох редакціях тожний²⁾, але в Чернігівському спискові перероблено прізвиська дієвих осіб, очевидно з цензурних міркувань (Березин=Кремньов; Дундук=Буркун; Канчук=Товкач; Бурнасов=Бураков). Так само можна підтвердити, що невеличкий уривок, видрукований Кулішем тільки згодом, „Потомки заднепровских гайдамаков“, справді є частина цього великого твору. Що роман „Петр Березин“ (=„Искатели счастья“) опрацьований на засланні, ми маємо цьому нестеменні свідчення. Перше. 4 січня 1851 р., тоб-то через який тиждень після Кулішевого звільнення (у Петербург Куліш повернувся в другій половині грудня 1850 р.), Олександр Васильович Кочубей, давній Кулішів добродій, передав цей роман із своїм листом Дубельтові. Друге—маємо вже цитоване свідчення самого Куліша. Нарешті варто навести дуже цікавого листа Кулішевого до В. Тарновського з 1 січня 1856; до речі, він нам пояснить, як опинився цей твір у Чернігівському Музеї³⁾:

Посылаю Вам имянинный подарок — рукопись романа, о котором я Вам говорил третьего дня. Если Вам захочется прочитать ее, то имейте в виду, что это писано было затворником, не издавшим года три ровно никого, кроме своей жены и еще одного семейства, составлявшего, в последний год тульской ссылки, отраду нашей жизни⁴⁾. Я бы ни за что не согласился теперь напечатать этого романа и читать не хочу никому, кроме собственно Вашей особы. Но идея этого романа — моя задушевная мечта и, может быть, я найду формы для ее художественного выражения. Мне нужно также подкрепить себя изучением людей и их разнообразного домашнего быта. Тогда это выйдет совсем иначе. Я напишу вновь роман на ту же самую тему, удержав из этой рукописи только кое-что в неизменном виде. Рукопись же эта пускай хранится у Вас памятником того времени, когда мне всего труднее было бороться с жизнью за свое человеческое достоинство. Как ни маловажна она в художественном отношении, но это трофей, вынесенный мною из самой опасной битвы⁵⁾.

¹⁾ № 967: Б. Гринченко—Каталог Музея укр. древностей, 1900, т. II, 354. Це великий том у 413 сторін, в оправі. Писаний не Кулішевою рукою, але з його поправками й доповненнями.

²⁾ Цю роботу проробив я в Чернігівському музеї. Про тотожність цих двох романів подав думку ще О. Маковей у своїй цитованій праці: „Літ. Наук. В.“, 1900, IV, 11.

³⁾ „К. Ст.“, 1898, IV, с. 111.

⁴⁾ Натяк на родину Гусевих.

⁵⁾ На рукопису Кулішів напис: „Василию Васильевичу Тарновскому в день его ангела от автора. 1856, января 1. Киев.“ Був рукопис цього роману і в Бодянського: „К. С.“ 1898, II, с. 308.

Цілком ясно, чого чекав Куліш подаючи рукопис роману через Кочубея Дубельтові: цензурного дозволу (стор. 280 „Дела“). Але III відділ не поставився до своєї справи лиш формально: він дав рукопис на розгляд своїм „літераторам“. І ось ми маємо надзвичайно інтересний переказ змісту нещасливого роману з погляду офіційної поліцейської ідеології. Наводимо цей переказ без змін (с. 281 і д.).

Чиновник Кулеш представил, чрез члена Государственного совета А. В. Кочубея, роман своего сочинения, под заглавием: „Петръ Ивановичъ Березинъ и его семейство“, или люди, во чтобъ ни стало, рѣшившіеся „быть счастливыми“.

Содержание романа следующее:

Помещик Смоленской губернии Березин, прожив несколько лет в С.-Петербурге столько пленился умственными наслаждениями, чтением книг, музыкою, живописью и проч., что все другие занятия ему казались недостойными образованного человека. Не ограничиваясь сам этою мыслию, он вздумал перевоспитать все свое семейство, и вследствие этого юношу сына, воспитанницу, на которой потом сын его женился, даже пожилых жену свою и свояченицу, приучил удаляться от света и находил удовольствие в одних умственных занятиях. Все семейство Березина пришло к тому убеждению, что при всяком другом образе жизни нет счастья, и что только они одни счастливы. Они с пренебрежением смотрели на дворян, занимающихся хозяйством и домашними счетами, и на всех, проводящих жизнь в обыкновенных удовольствиях общества. Березин, не находя полного счастья в столице, и не надеясь быть покойным в Смоленской губернии, где невежды родственники и знакомые отнимали бы время от умственных наслаждений, купил деревню в Малороссии и в ней поселился с своею семьею, уединясь от всех, не посещая никого из своих соседей, не стоящих, по его мнению, никакого уважения.

Такая жизнь Березиных, хотя сочинитель представляет ее как образец истинной жизни, есть не более, как странность; но в романе Кулеша во многих местах рассеяны мысли и описания, которые могут привести читателя к понятиям, не согласным с порядком вещей в России.

Рассуждая о том, каким образом можно достигнуть счастья, Березин говорит: „Доведи ум свой до постоянной деятельности, до стремления к ясному уразумению явлений физического и нравственного мира; пускай для тебя кусок алебастру будет таким же важным произведением природы, как и кусок золота; пускай относительная ценность предметов не мешает тебе видеть их безотносительно: пускай для твоей мысли не будет оков во временном, условном сцеплении тех или других обстоятельств“ (часть I стр. 115). „...Только возвысаясь до любви общечеловеческой, истинно христианской, человек не будет чувствовать бедности своего счастья“ (там же стр. 117).

По мнению Березина, людей должно разделять на чернь и не чернь не потому, что один князь или граф, а другой простолюдин, но по большей или меньшей темноте ума их, по большей или меньшей черноте их душ... Евангелие призывает всех равно к спасению (часть I стр. 162).

Особенные нападки в романе устремлены против аристократии. Березин всеми силами старался уничтожить в своем семействе аристократические чувства. Аристократизм называется павлиньими перьями, нелепым убеждением, которое пятнает человеческое сердце, препятствует правильному развитию ума и сердца (часть II, стр. 156 и 157).

При сравнении жизни дворян с жизнью крестьянина, первая описывается безнравственною, далекою от счастья и менее почтенною, нежели последняя. „Нет на ваших домах“—говорит крестьянин дворянину—„Господнего благословения“ (часть II, стр. 45-49). Простолюдинам даже отдается преимущество духа; Березин говорит: „Спасибо, что он (рыбак) не смотрит на меня презрительно с высоты своего мужичества“ (там же, стр. 16). Березин надеялся, что время возвысит образ мыслей невестки его

(которую считали графскою дочерью) и даст ей силу найти в себе нечто равняющее ее со всякою графиней..., ожидал, чтоб она сама отреклась от мнимого своего родства, чтобы она возвысилась до равенства с простолюдинами (там же, стр. 189). Рыбак Дундук, сын его и другие крестьяне представлены в особенно почетном виде; сочинитель с удивлением отзывается о их суждениях и поступках; упоминая же об аристократии, дворянах, чиновниках и богатых людях, везде говорит о них почти с презрением.

Исправник (отставной гусарский полковник) Бурнасов изображен человеком с самыми низкими чувствами (часть I-я, стр. 135-157). Еще в отвратительнейшем виде представлен помещик Кончук: он бранит и бьет крестьян своих без всякой причины (часть II, стор. 115), налагает на них труды без важной надобности, только для того, чтоб „видно было, кто пан, а кто „хам“ (там же, стр. 119). „Иногда“ — говорит Кончук — „я сам себе не верю, что я пан, а это мои крестьяне, да и начну колотить, кого попало; как „начну, вот и вижу, что точно я пан“ (там же, стр. 121). Между крепостными людьми Кончука находится четвероюродный брат его, Дорош, которого он также бьет и которого один раз едва не убил до смерти (там же, стр. 120-193). Крестьяне покоряются этому в том убеждении, что Бог устроил так, чтоб мужики мучились на этом свете, а дворяне на том (там же, стр. 124); на вопрос Кончука, что делает покойный отец его на том свете, один из крестьян отвечает: „Тоже, что и здесь; как здесь лежал он, так и там лежит, а мужики как здесь трудились, так и там трудятся; только не на пуховиках лежит он, а на железной кровати, и мужики не под казаны дрова таскают, а под его бока; то и тебе от нас на том свете будет“ (там же, стр. 123).

Далее представлена картина еще более неуместная. Кончук, поверив крестьянам, что люди все равны и что дворяне на том свете будут мучиться, решился быть мужиком. — „Не хочу быть паном“ — сказал он: „не хочу, не хочу“. Берите меня и давайте мне хлосту; „я вам говорю, берите“. Не буду я кипеть в смоле, не хочу быть паном, буду таким мужиком, каким меня Господь создал! Всех нас Господь создал мужиками. Что мне это панство? Я и хотел быть мужиком, да не дали мне лихие люди пожить на свете по людски“. Некоторые из крестьян уже готовились бить своего помещика и едва были удержаны Дорошем. — Сцена однако же этим не оканчивается. Кончук приглашает к себе в дом всех мужиков; господские комнаты наполнились мужиками, которые вместе с помещиком, пировали, кричали. Сочинитель, называя это „политическим переворотом в царстве Кончука“, не только не видит тут ничего странного, но находит хорошие природные свойства в этих крестьянах, и спрашивает: „Что же будет с этим народом, когда дух европейской образованности проникнет и в это мрачное захолустье? (часть II, стр. 124-129). В другом месте сочинитель говорит: „Малороссы лежат головою в Европе, а ногами в Азии: они очень способны возвышаться из закоренелой невежественности до всевозможных утонченностей просвещения“ (там же, стр. 164).

Семейство Березиных представлено в совершенной противоположности с Кончуком и другими помещиками. — Здесь отец обращается с сыном не как отец, а как друг; здесь людям не приказывают подать стакан воды и тому подобное, но господа делают все, что сами могут сделать. Березин только начал этот порядок в своем семействе; полного же развития этого порядка ожидает от внуков и правнуков своих, которые пойдут еще далее (часть II, стр. 31-33). Впрочем, и у Петра Ивановича Березина порядок этот уже сильно развился. Находящийся у него в услужении отставной солдат Осип напился пьян; на вопрос Березина: что с тобой? он отвечает: „Виноват, Петр Иванович.... т. е. я сказал бы виноват, да у нас все на иную статью против других господ; у вас я, как в собственном доме: беру что хочу, и хоть напьюсь до пьяна, не будет от вас худого мне слова“ (там же, стр. 18 и 19). Семью свою Березин называет „аристократическо-демократическою семьею“ (там же, стр. 166).

В сочинении Кулеша есть и другие места, по которым вообще весь роман не может быть напечатан. Все эти места в рукописи подчеркнуты красным карандашом. —

Должно упомянуть однако же, что в романе Кулеша находятся и такие места, которые показывают, что он ни сколько не желает противодействовать видам Правительства. Он думает даже, что многие из его мыслей разделяет правительство наше (часть II, стр. 8 и 9); самое то, что Кулеш не тайл своей рукописи, но представил ее на рассмотрение 3-го Отделения, доказывает, что он не понимает запрещенности своего романа. Это ученый, кабинетный человек, который так простодушен, что думает, будто он знает аристократов, богачей и высший свет, тогда как вовсе их не знает; который хочет чтобы все, даже крестьяне, были образованы, услаждались бы высшими удовольствиями, не предвидя, какое зло произойдет от такого порядка дел; который почти прямо излагает мысли, приближающиеся к коммунизму и социализму, не понимая, что это противно монархическим началам и клонится к нарушению общественного спокойствия.

По сему хотя на Кулеша должно смотреть не как на виновного, но тем не менее было бы справедливо, по прибытии его в С.-Петербург (из писем его видно, что он намерен приехать сюда в скором времени), показать ему все подчеркнутые места в его рукописи, объяснить ему противозаконность и вред многих его мыслей и строго внушить ему, что бы он ни под каким видом не позволял себе ни рассуждений, ни сочинений в роде представленного им романа. 20 января 1851.

Звичайно, від „комунізму“ й „соціалізму“ Кулішів роман ще аж надто далеко був, і тільки в підозрілих головах „третейотделенських“ критиків, переляканих недавнім процесом петрашевців (термінологія звідти: соціалізм і комунізм), могла появиться подібна кваліфікація. Але справді дуже цікаво, що вже наприкінці заслання в Куліша починають зростати опозиційні настрої, і в першу чергу — в художній творчості сучасний сюжет і освітлення). Правда, ця ось „опозиційність“ не перевищує соціальної статистики в „Чорній Раді“ і обмежується тим протиставленням вищих і нижчих верств суспільства, яке зовсім звичайне було в російській літературі того часу. Для заслання і цього було досить, ось чому Дубельт уже 14 січня 1851, тобто вже після повороту Куліша до столиці, пише досить різку „повідь любови до монархізму“:

Граф Алексей Федорович Орлов, замечая из многочисленных писем ваших, что вы глубоко раскаявались в прежнем образе мыслей, вполне восчувствовали понесенное вами взыскание и описывали положение ваше в самом стесненном виде, принимал в вас живое участие и в недавнем времени исходатайствовал для вас все, о чем вы несколько лет просили. Его сиятельство сам искренно радовался дарованною вам Монаршею милостию, полагая, что это еще более укрепит вас на пути благонамеренности; — но ныне столько же огорчен был мыслями и описаниями, помещенными в романе вашем, доставленном чрез г. члена Государственного совета Кочубея, под заглавием: „Березина“.

В этом романе вы стараетесь отыскивать в крестьянах возвышенные чувства, а в высшем сословии — одни недостатки; сравниваете эти сословия и везде отдаете предпочтение простолюдинам; по мнению действующих лиц вашего романа, крестьянин должен бы смотреть на господина презрительно с высоты своего мужицества; отречься от родства с графскою фамилиею — значит возвыситься до равенства с простолюдинами; аристократия — павлиньи перья, нелепое убеждение, пятнающее человеческое сердце; относительная ценность вещей не должна препятствовать видеть их безотносительно; людей надлежит разделять на чернь и не чернь, по большей или меньшей темноте ума их, по большей или меньшей черноте душ их; всех нас Господь создал мужиками; только крестьянская жизнь есть жизнь людская; на домах дворянских нет Господнего благосло-

вения; помещики на этом свете мучат крестьян, а на том свете крестьяне будут их мучить; дворяне, занимающиеся своим хозяйством, домашними счетами и общественными удовольствиями, не заслуживают никакого уважения; образцом же истинной жизни представлено дворянское семейство, которое предано чтению книг, музыке, живописи и подобным наслаждениям, в доме которого отец обращается с сыном не как отец, а как друг, людям не приказывают, но господа сами делают все, что могут сами сделать, и слуги (отставной солдат) берет, что хочет; это семейство, названное в романе аристократическо-демократическим, старается распространить в черном народе грамотность и ожидает чрезвычайно счастливых событий, когда на весь народ прольется европейская образованность. Словом, роман ваш исполнен коммунистических и социальных мыслей, проникнут теми новыми пагубными учениями, которые подрывают все святыя основы благоустроенных обществ, и от которых произошло и происходит столько бедствий в Западной Европе.

Граф Алексей Федорович, прочитав сочинение ваше, изумился, до каких ложных суждений о людях и о счастье народном, дошли вы в чаду вашей мнимой образованности. Неужели, по вашему мнению, счастье в Западной Европе; неужели вы не видите, что там нет ни веры в Бога, ни уважения к властям, ни порядка, ни спокойствия, и что до этой бездны доведены государства именно теми путями, которые вы раскрываете в вашем романе? Его сиятельство не только советует, но и приказывает вам решительно забыть те идеи, которые к несчастью так глубоко вкоренились в уме вашем, и которые не изменились даже после внушений, сделанных вам в 1847 году, и если вы не можете дать иного, более прямого и справедливейшего направления вашим мыслям и понятиям, то лучше ничего не пишите: ибо подобные письма, рано или поздно, неминуемо приведут вас и ваше семейство к такому бедствию, которого уже никакая власть и никакое участие не в состоянии будут отклонить от вас.

Передавая вам таковое приказание Его сиятельства, и с своей стороны советуя вам во всей строгости исполнить данное вам наставление я покорнейше прошу вас, с первою же почтою, доставить ко мне все черновые бумаги, относящиеся до вашего романа.

Дубельтів лист надзвичайно цікавий. Його написано, знов-таки, під безпосереднім впливом революційних подій 1848 р. і процесу петрашевців („пагубные учения, которые подрывают все святыя основы благоустроенных обществ...“); це ще один доказ до того, вже в'ясненого факту, що революційні події великої паніки завдали російській реакції Миколи І. І ще одно: ніколи не дозволяв собі Дубельт говорити з Кулішем таким тоном, принаймні після допитів 1847 р., тоном реальних загроз і терору. Очевидно, досвідчений жандар відчув, що межі його впливів на Куліша зменшилися, і не трохи; що позбавлення безпосередньої небезпеки плекає приглушені струни колишньої опозиції в Кулішеві душі¹⁾. Але на Куліша ця вся історія справила, видимо, дуже велике вражіння: він вирішив спішно переробити цей свій роман из „русско-малороссийской жизни“, на другий (після „Є. Он.“), де він од шаблоново-історичних фабул перейшов до художньої інтерпретації сучасності. Принаймні вже за

¹⁾ Цікаво, що Дубельт вимагає навіть повернути чернетки, а самий текст тоді залишився в III відділі (стор. 296 „Дела“), потім він кудись зник. Але Куліш, очевидно, заздалегідь поробив собі поправні копії.

кілька днів, 1 лютого 1851, він пише Бодянському, в якого обачно переховував він список роману¹⁾:

Навязал я Вам, добрейший Осип Максимович. труд: рукопись моего романа „Березин“ очень нужна мне, и я покорнейше прошу Вас сыскать мне оную с первою почтою. Это не пустое желание. Она непременно должна быть здесь, и потому не подумайте обо мне, как о человеке суетном. который то просит хранить его вещь, то требует ее через почту. Нет, нет! без крайней надобности я бы ее не просил у Вас. Зачем?— не спрашивайте.

Підкреслені мною слова своєю правдоподібною інтонацією доводять, що Куліш таки думав „приакуратити“ роман, пристосувати його до Дубельтових вимог. Але нічого з того не вийшло. Додам, що Бодянський тоді рукопису не повернув, і 28 листопада 1856 р. Куліш знов прохає Бодянського „знайти рукопись „Искатели счастья“ (можна думати, що це вже другий список роману, незалежний від того, що його Куліш згодом передав Тарновському). Отже в кінці 50-х рр., в атмосфері напруженої діяльності над повістями з дрібно-маєткового поміщицького побуту („Майор“ та ін.), Куліш надумався переробити первісну редакцію роману. Так, 15 березня 1857 р. він пише Плетньову: „При этом надобно мне обработать написанный в Туле роман Искатели Счастья, который во многих местах оказался ниже моей критики“. Як бачимо, тут уже—мотив цілком інший. Тільки літературна історія цього роману зможе виявити залежність окремих його редакцій од певних фаз політично-громадського розвитку Куліша.

Усе-ж реальна загроза всемогутнього Дубельта не могла не справити вражіння на Куліша, що лише ось-ось видрався з неволі. І ось уже 2 квітня 1851 р. він подає на розгляд своїх інквізиторів два нові рукописи (вони зберігаються і тепер в архіві „Дела“, чітко переписані Кулішевою рукою) з таким супровідним листом: „Представляя при сем две переведенные мною с Английского языка книги, под заглавиями: 1) *Аз есмь или Гласъ Иисуса въ бурю* и 2) *Прииди ко Иисусу, честь имею покорнейше просить В. Пр-во исходатайствовать мне разрешение напечатать оные, если Духовная Цензура не найдет в них ничего, противного учению Православной Церкви*“ (стор. 295).

Можна думати, що й цей переклад зроблено в Тулі, бо навряд, щоб Куліш, приїхавши до Петербургу, одразу взявся за цю надто спеціальну працю. Я не студював цих рукописів, отже тільки загальну думку можу висловити, що навмисне релігійні теми цих праць мали своїм завданням, очевидно, пробити нарешті мур недовір'я „третейотделенських“ критиків, які з різних причин уперто не дозво-

¹⁾ „К. С.“, 1897, XI, с. 261.

ляли до друку жадного Кулішевого твору. Але й цей „тактичний хід“ Кулішів не дав наслідків. З приводу двох цих рукописів склали Орлову велику доповідь-реферат (стор. 296), з таким висновком: „дозволить ему представлять в общую цензуру только те сочинения, которые предварительно будут одобрены III отделением“.

Не зважаючи на повторну „убедительную просьбу“ (стор. 300) Куліша, ця постанова залишилася в повній силі аж до 1856 р., до зміни царя. Ця постанова 1851 р. ніби й одмінила попередню заборону писати, що над ним увесь час тяжила з 1847 р., але-ж фактично діла не змінила: цензура III відділу ховала безнадійно всякий літературний твір, убачаючи в йому „соціалізм і комунізм“. Ось чому Куліш і далі друкується під ім'ям Макарова. 13 березня 1856 р. Куліш пише листа Дубельтові з проханням „исходатайствовать для меня право общей цензуры“. З квітня 1856 р. III відділ із цього приводу складає „Всепопданнейший доклад“ з своїм позитивним висновком і з такими мотивами:

Соображение. В том внимании, что Кулеш еще во время производства Украйно-Славянского дела и после того постоянно и искренно обнаруживал раскаяние в прежних своих ошибочных понятиях о Малороссии, и что он вообще, по характеру и свойствам, принадлежит к людям спокойным и неопасным...

Доповідь ухвалено, і таким чином 3 квітня 1856 можна рахувати тим днем, коли з Куліша нарешті скинуто цензурну петлю III відділу¹⁾.

Нарешті, можемо вказати ще один твір Кулішів, зроблений досить оригінальним способом: роман, що його компонував Куліш разом із жандарським капітаном Гусевим²⁾. Уривки з цього роману в копії збереглися в архіві У. Академії Наук, серед Кулішевих паперів. Це мав бути, очевидно, навіть не роман, а невеличка повість, де фігурує вдівець - поміщик Гліб Іванович та його дочка Соня. Проте з усієї повісти маємо лише два розділи, з них перший написав Гусев (довго, плутано й нудно), а другий — Куліш. Скласти свою думку з приводу цих уривків ми не можемо, а тому можемо лиш занотувати тут цю колективну працю; серйозних завдань, очевидно, вона не мала.

Мав Куліш у Тулі й інші літературні плани. Між иншим надзвичайно цікава його робота над текстом „Чорної Ради“. Редакція цього знаменитого роману заховалася до наших часів кілька (у Києві й Чернігові), і ці редакції, треба думати, відбивають різні фази

¹⁾ Про це 5 квітня пише Дубельт Кулішеві (стор. 318). Розіслані на місця повідомлення з 26 квітня 1856 р., звичайно, є вже технічне здійснення цієї постанови: див. „Україна“, 1926, кн. 1, с. 71.

²⁾ Про це звістку див. у Шенрока: „К. С.“, 1901, IV, 138.

в духовому розвитку Куліша, художньо констатуючи зміни в його ідеології. Принаймні ми вже попереду наводили (стор. 45) власну Кулішеву заяву що-до редакції „Ч. Р.“, опрацьованої в Тулі: вона повинна була всім наочно довести, що „старина наша похожа на страшну ночну сказку и что светлый день спокойной жизни настал для Малороссии только в новейшее время“. Але це інтересне питання потребує ще спеціальних дослідів над літературною історією „Ч. Ради“.

Дуже важливий з культурного боку був план Куліша перекласти на українську мову Одисею. Так, 20 серпня 1848 він пише Бодянському¹⁾:

От не раз спало мені на думку, що то як би взяти оту Одисею та й перелічувати як-небудь по-наськи, або слово до слова розказати нашої річчю? Та подумаю так, та і занедбаю знов таку хіть. А тепер от пришло мені сидіти без уряду, зложивши руки, чи не взятися-б до тієї праці?

Тільки треба де-чим цупко до того запомогтись. Як тобі здається?—Чи може нічого розжовуватись? бо, як там кажуть, се праця „неблагодарна“ нікому непотрібна!—Ге?

Повертаючися пізніше до тієї-ж самої теми, Куліш, видимо, глибше відчув усю колосальність задуманої праці, особливо беручи на увагу, що він тоді не знав грецької мови. Куліш надзвичайно тонко оцінив переклад Жуковського, оригінально пристосовувавши до його суто соціальний критерій. Оцінив—і розчарувався, очевидно, в своїх власних силах. Принаймні він так пише Бодянському 12 січня 1849, уже не згадуючи про свій переклад:

Прочитав я Одисею і другу книжку Жуковського. Гарно і Боже як-то гарно вміє той старий дідусь Гомер старовину оповідати! Велике діло зробив, чи ще зробить Жуковський, перелицьовувавши його речі по-своєму, тільки, братіку, не осуди мене, як скажу, що ніс мій якісь інші зілля чує у тому Гомеровському вертограді. Не сподобив мене Господь ізучити грецький язик, — читав я Одисею тільки по-французьки, то мені здається, що треба-б якось простіш отчим Менелаям то-що розмовляти. Може, це так уже воно здається, а тільки як читаєш, то наче луна йде не по гаях, не по лугах, не по воді, а по високих палатах, у яких не жили ще ті голосномовні люди. Як би Жуковського ще раз мати на світ породила та вже не царським захребетником, а пахарем або чумаком, до може-б тоді Гомер заговорив до нас власною мовою.

Треба сказати об'єктивно, що так ніхто з критиків, навіть пізніших, до перекладу Жуковського не підходив, і подібна оцінка свідчить не тільки про надзвичайну життєву чулість Куліша, але й про його ідеологічні вагання в Тулі, в лабетах царських „захребетників“²⁾.

¹⁾ „К. С.“, 1898, II, 294.

²⁾ Як відомо, Жуковський перекладав „Одисею“ з німецького тексту Фосса. Я не підношу тут питання, чи справедливе це зауваження Кулішеве. Мені здається, що критика просто це питання оминула: див. И. Тимошенко—„В. А. Жуковский, как переводчик Одиссеи, и современная ему критика“ (К. 1902) і С. Шестаков—„В. А. Жуковский, как переводчик Гомера“ (Казань 1902).

Ми закінчили огляд літературних досягнень Куліша, в умовах Тульського заслання, оскільки на це дозволяють приступні нам документи. Можливо, що згодом ми знайдемо ще й інші Кулішеві твори, тепер невідомі, доконані в Тулі. Але й тепер можемо сказати, що ці три з гаком роки не проминули для Куліша даремно лише з „формально-статистичного“ погляду. По суті-ж Куліш за всю Тульську добу не дав і одного твору, який завдовольняв-би мінімальні художні вимоги. „Искатели счастья“ трохи ніби до цієї межі наближаються, а все інше, хоч і цікаве з загально-культурного чи біографічного погляду, можна схарактеризувати, як художньо-немічні вправи. Причини цієї прострації для нас цілком ясні: залізні вимоги офіційної ідеології чужі були Кулішеві-художникові, не зважаючи навіть на весь його соціальний консерватизм (дрібно-маєткова соціальна приналежність), не зважаючи на його щире розумове каєття в колишніх своїх опозиційних гріхах. З ним трапилося те, що на кожному кроці спостерегаємо в багатьох письменників сучасності: трагічний, непереборний розлам між світорозумінням (=миропониманием) та світовідчуттям (=мироощущением). III відділ ласкаво сприяв розвиткові першого й уперто боровся з небезпечним ухилом другого. А для художньої творчості саме й потрібне друге, тільки натуральне, не нап'яте штучно на копил раціоналістично прийнятої ідеології. І ось ми бачили: вся Кулішева творчість цієї доби виходила з суто утилітарних, практичних завдань. Вона мала запевнити жандарів, що навіть в емоційних таємницях своєї психіки Куліш засвоїв благонадійний світогляд царського підданця. Ступенем своєї ідеологічної „перепідготовки“ Куліш не завдовольнив жандарів, і таким чином його літературні спроби не дали жадних наслідків: збудовані на хибному психічному фундаменті, вони загинули художньо, вони нічого не вклали ані в Кулішеву, ані в загальну літературну скарбницю; не прочуті ідеологічно в бажаному для „третейотделенських“ жандарів дусі, вони не скинули з Куліша старого підозріння, не розкрили перед ним гостинних дверей загальної літератури. Він мусів аж до 3 квітня 1856 р. друкуватися під вигаданим ім'ям „Николая М.“, криючи це навіть од своїх найближчих друзів¹⁾. Цікаво,

¹⁾ Здається, Бодянський, живучи в одному місті з Миколою Якововичем Макаровим, знав цей Кулішів секрет. Але курйозно читати в листах, як Куліш, переказуючи про свої літературні плани, увесь час приписує це „друзяці Макарову“: „Еге, наш земляк Макаренко (який він у біса Макаров?) пішов у гору, так що тільки дивись та підцмокуєш“—пише він 14-XI-1852. Пізніше, 16 вересня 1855, він стогне від „неопределенного выжидания, которое уже надоело Николаю М. до омерзения“. В усякому разі це мабуть єдиний випадок, коли письменник десять років виступає під вигаданою літературною постаттю (основи тут складніші, як, скажемо, в Пушкінових „Повестях Белкина“).

що з Тульської доби й пізніше було видрукуване далеко не все: „Ев. Онегин“ та „Искатели счастья“, напр., так і залишилися в рукописах¹⁾.

Х.

Аналіза літературної діяльності Кулішевої, як ми бачили, щільно стикається з питанням про взаємовідносини письменника з усемогутнім III відділом. Це найголовніше питання, це ключ до всього Кулішевого світогляду цих часів, а коли хочете — то й пізніших. Відношення Кулішеве до III відділу викриває напівінтуїтивні риси його класової постати, його соціального обличчя. Воно прорубає глибокий, неперехідний кордон між героїчним поведінням Шевченка і лицемірним крутіством Куліша, як кордон не тільки між психічними (чи навіть вужче—етичними) типами, але й між двома світоглядами, між двома соціальними силами.

І ось загальне враження, що в йому читач упевнився вже на підставі ознайомлення з матеріалом попереднього розділу. Куліш рішуче зійшов навіть із своєї більш-менш принципової позиції в допиті 1847 року і пішов дорогою повної ідеологічної капітуляції. Куліш, як яскрава літературно-громадська й національна індивідуальність, цілком зник, і натомість з архіву колишнього III відділу виглядає перелякана, трафаретно-нешира й облудна постать „вірнопідданця“, що за всяку ціну хоче учинити спілку з ідеологами російської монархічної державности, російської офіційної „культури“.

Звичайно, ми не можемо вимагати мученицької стійкості, героїзму від кожної людини; ми мусимо брати на увагу ті об'єктивні, страшні умови, в яких ця подія відбувалася. Але людина, що свідомо хоче піднятися над рівнем обивательщини, що хоче бути хоч трохи проводирем, така людина повинна бути здібна коли не на героїзм, то принаймні на певну етичну тривалість. І такої мінімальної тривалості Кулішеві, як кажуть, „збракло“. Куліш пішов по лінії найменшого опору, зав'язавши ближчі, інтимніші стосунки з Дубельтом і Орловим, не зупинившись перед ганебною термінологією самоопльовуваного злочинця. Навіть його далекі мрії про літературну творчість,

¹⁾ Була спроба в Куліша писати і під псевдонімом своєї дружини, Ол. Мих. Так, в архіві У. Академії Наук зберігся рукопис: „Ольга Ивановна (Ашенька). рассказ, написанный со слов одной дамы. Посвящается Надежде Михайловне Забело.“ Оповідання це, очевидно, з дитячих років Ол. Мих., але текст виправлено Кулішевою рукою. З цього приводу є цікавий уступ з Кулішевого листа до Вікт. Білозерського (У. Академії Наук, без дати): „Недавно я отправил к Ишимовой статью, под заглавием Ольга Ивановна. Под статьею подписано Александра К. Узнайте, имеет ли право Саша печатать свои сочинения и переводы с иностранных языков. Ишимовой известно, что это написал я по рассказу Саши, а переведенную с итальянского учебника пьеску я выдал Ишимовой за труд Саши“.—Серед паперів III відділу з приводу цього нічого немає.

що керували ним як конкретна мета, ці мрії розбиваються ганебними скалками в уламках тієї офіційної літератури, яку ми розглянули вище. Отже об'єктивна оцінка сучасного дослідника далеко не на Кулішеву користь; навпаки—ця оцінка кладе певну ганебну печать на дальшу роботу Кулішеву, чи принаймні—на деякі її періоди.

Але звернімося до документів, що їх таку силу зберіг нам архів. Серед цих документів чимало власноручних Кулішевих листів і заяв до Дубельта й Орлова. Вони дають нам можливість освітлити такі питання й епізоди: I) ідеологічна позиція Куліша в матеріялах III відділу; II) подорож Ол. Мих. до Петербургу 1848-49 рр. і III) умови звільнення Куліша.

Уже той знаменитий лист до Орлова, що ми його наводимо на сторінках 15-16, виразно говорить нам про нову ідеологічну позицію письменника. Оцей тон каяття й самоопльовування, взятий Кулішем у цьому першому листі, проймає потім усе пізніше його листування з III відділом, обкидаючи читача таким болотом морального занепаду, від якого хочеться тікати світ за очі.

...Мои преступления, которые не перестану чувствовать кающимся сердцем до конца, моей жизни... (стор. 181)... я рано или поздно выйду из горестного положения, в которое вовлекло меня мое безрассудство (стор. 184). ...кающийся преступник...

Только муж мой, в несчастном увлечении воображения, оскорбил своими сочинениями отеческую благость правительства. Но если-б Ваше С-во знали, как искренно и глубоко его раскаяние и как он жаждет доказать обращение свое на путь истинного служения добродетели! (з прохання Ол. Мих. до гр. Орлова, стор. 209).

Нарешті дозволимо навести собі великий уривок з Кулішевого листа до Дубельта з 18 березня 1850 (стор. 261 зв.); листа цього надіслав він, як відповідь на дозвіл III відділу виїхати Ол. Мих. на Чернігівщину:

Я ...благословляю Провидение, которое, открыв мне несчастиями глаза на мои заблуждения, предало меня в руки таких Судей, которых я почитаю лучшими друзьями человечества. Принося Вашему Превосходительству мою душевную благодарность за Ваше великодушное обо мне ходатайство, покорнейше прошу Вас передать Его Сиятельству мою глубочайшую признательность за человеколюбивые в отношении ко мне намерения и уверить Его Сиятельство, что я теперь не тот вредный мечтатель, каким являлся в своих ветреных сочинениях, что жизнь и ее бедствия меня образумили, что действия Правительства, увиденные мною непосредственно, примирили с собою мои филантропические идеи и что, если Его Сиятельству угодно будет извлечь меня из беды, в которую повергли меня мои заблуждения, то найдет во мне человека, заботящегося об исполнении только ближайших своих обязанностей и высоко ценящего благотельные действия Правительства¹⁾.

¹⁾ Між иншим цікава характеристика Куліша в проханні Ол. Мих. до Миколи I 5 березня 1849: „Цель его жизни была кафедра учёного и звание академика, занятия были наука, а не мнения политические, но не смотря на это, не вполне просвещенный наукою и не искушенный опытом, по молодости и безрассудности, сам не понимая что делает, он навлек на себе справедливое наказание.“

Таким чином мотив каяття й справедливої покути ми зустрічаємо рішуче по всіх офіційних листах Кулішевих. Навіть у листі з 19-XII-1850, з нагоди свого звільнення, Куліш пише Орлову між иншим таке: „Позвольте уверить Вас, что я не обману дарованной Вами мне доверенности и употреблю все силы, чтобы быть достойным Ваших благодеяний.“

І поруч з цим: надзвичайна (безперечно фальшива) покора, якась учневе „послушенство“ всім наказам, якась містична віра в добродієність своїх третєотделєнських кореспондентів. І над усім панує цей улесливий, велеречивий стиль підлеглої людини, стиль, вироблений віками в рабських канцеляріях московської доби, що ним легко оволодів нещирий, холодний, повний власних розрахунків Куліш. Особливо впадає в око тут відношення Куліша до Дубельта. Дубельт надзвичайно тонко й розумно впливав на Куліша, і сам письменник був переконаний в його, генерала, доброзичливості. Ось докази:

Генерал Леонтий Васильевич Дубельт понимает мое горе... Мы его истинно любим и уважаем.

...Леонтий Васильевич заботится обо мне более, нежели обязан по службе (з листів К. до Плетньова).

Мы должны всю свою надежду положить на благотворительного графа Орлова и Леонтия Васильевича: они сами заботятся, как бы облегчить нашу участь. Чем образованнее люди, тем они благороднее и мягче... Никакого сомнения не было в их добром расположении творить добро ближним. Я с особенно хорошим чувством езджу в канцелярию: я здесь испытала много отрады в самые горькие минуты моей жизни... (з листа Ол. Мих. до Куліша 14-I-1849—УАН).

Певна річ, значно більше проявів такого шанування бачимо в офіційних заявах Куліша до III відділу й листах його до Дубельта: цього видавав уже самий „стиль“ листування між засланцем і тими, що заслали¹⁾. Чимало лицемірства і в цитованих листах Куліша до Плетньова, бо раз те, що Куліш чудово зважував офіційне становище Плетньова, його погляди та впливи, а друге—він мав повне право боятися перлюстрації. Відкидаючи цей обов'язковий коефіцієнт офіційного підлегування, все-ж доводиться підкреслити цілковиту безпринципність Куліша, його здібність не зупинятися ні перед чим в досягненні раз поставленої мети.

Конкретні бажання Куліша зводилися в основному, як ми вже говорили, ось до чого: вирватися, за всяку ціну вирватися з Тули. Як ми вже бачили вище, Куліш наводив у численних своїх листах і заявах різні мотиви—і матеріальний скрут у Тулі, і неможливість там знайти відповідну працю, і хвороба, і чуже оточення, і непереможний

¹⁾ Ось з листа 30-III-1849 до Дубельта: „Умоляем Ваше Пр-во продолжать к нам благосклонность, с которою Вы всегда нам внимали...“

потяг до літературно-наукової роботи. Плани Дубельтові якось пристосувати Куліша до російської бюрократичної машини зустрічали „організований“ опір письменника, і всю його дипломатію було скеровано на те, щоб поставити III відділ перед неперейденою дилемою: або загин у Тулі або життя десь інде. Правда, інколи ніби й сам Куліш плекав якісь плани що-до оселення в Тулі (маєток під Тулою, будинок у місті), але-ж то, очевидно, був лиш хвилиевий настрій, випадковий тактичний хід. Основне-ж зберегалось: куди хоч, аби не тут. Так, уже 12 травня 1848 він звертається до Дубельта з проханням дати йому дозвіл повернутися в столицю (Петербург). Потім це прохання багато разів відновлювано, за кожним разом називаючи інші міста: Москва, навіть Харків (прохання через Ол. Вас. Кочубея), а то—рідна Чернігівщина, до батька, до тещі. Настирливе повторення цього благання дуже легко простежити по документах III відділу. Ось, напр.:

12 травня 1848—прохання в столицю.

18 травня 1848—доповідь III відділові й резолюція Дубельта: „нѣтъ.“

18 серпня 1848—лист Ол. Мих. до Кочубея про клопотання його перед III відділом (повернутися до Кулішевого батька на Глухівщину); лист опинився в Дубельта.

28 серпня 1848—прохання Куліша на село „в відпуск“¹⁾.

28 серпня 1848—прохання до Орлова про те-ж саме.

5 січня 1849—прохання Ол. Мих. про помилування²⁾.

3 лютого 1849—повторне прохання Ол. Мих. до Орлова.

5 березня 1849—прохання Ол. Мих. до царя.

16 березня 1849—листи до Орлова і Дубельта з проханням повернутися до Петербургу, з резолюцією Орлова: „невозможно“³⁾.

30 березня 1849—листи до Орлова і Дубельта: „Еще раз вопием к Вашему С-ву о пощаде!“⁴⁾

15 липня 1849—Плетньов подав три листи Кулішеві з своїм супровідним проханням.

¹⁾ Ще 11 серпня Куліш пише Боянському (К. С., 1898, II, 293): „Оце зождавши неділь зо три, хочу прохаться, чи не дозволять мені осісти в рідному хуторі біля містечка Вороніжа. Плетньов дає надію, що вже на цей раз змилюється.“

²⁾ З інтересною резолюцією Дубельта: „Граф приказал лично объяснить г-же Кулеш, что и Белозерскому, в меньшей степени виновному, не разрешено, тем паче невозможно этого сделать для Кулеша.“

³⁾ Дубельт офіційно відповідає Кулішеві 24-III, що Орлов „изволил признать невозможным исполнить просьбу Вашу о переводе на службу в С.-Петербург.“

⁴⁾ 10 квітня 1849 Куліш пише Вікторові Білозерському (архів УАН). „С этою почтою посылаю письмо Кочубею и прошу его исходатайствовать перевод мой в Харьков, а если этого нельзя, то позволение поселиться в Черниговской, Киевской или Харьковской губерниях, где мы и купим кусок земли и как-нибудь можем еще существовать. В Туле при нынешней дороговизне угрожает нам совершенная нищета.“

30 липня 1849—Дубельтові з проханням поїхати на час на Україну.

2 листопада 1849—„перевести меня на службу, если не в С.-Петербургу, то по крайней мере в Москву, где бы я мог найти себе место, сколько-нибудь обеспечивающее мое существование“¹⁾.

14 листопада 1850—прохання дозволити поїхати в Москву для лікування²⁾.

Коли до цього додати постійні благання Кулішеві в листах до Плетньова³⁾, Ол. В. Кочубея, Віктора Білозерського, то ми зрозуміємо вперту настирливість письменника в досягненні своєї основної мети.

З тією-ж метою поїхала Олександра Михайлівна до Петербургу— вона мала особисто підтримати ці всі клопотання. 27 листопада 1848 Крузенштерн прохає Орлова дати дозвіл для Олекс. Мих.: „для совета с тамошними медиками об открывшейся у нее грудной болезни и для свидания с родными.“ 6-XII це їй було дозволено. Тільки 15 грудня їй видано білета „на свободный проезд и пребывание в течение 4-х месяцев в С.-Петербурге,“ але вона, не чекаючи цього дозволу, поїхала значно раніше, в кінці листопада⁴⁾. Прибувши до Петербургу, Ол. Мих. протягом усього грудня (власне другої половини) шукала шляхів, щоб вплинути на III відділ. Активно виступати, подаючи прохання й відвідуючи генералів із III відділу, вона

¹⁾ Резолюція: „повременить, но иметь в виду.“

²⁾ Перерва в рік поясняється тим, що довго точилося листування з приводу плану Ол. Мих. поїхати на Чернігівщину, та й Куліш розпочав серйозну літературну роботу. Крім того, Куліш просто зневірився на деякий час у своїх клопотаннях. Так, у листі до Віктора Білозерського з 1-X-1849 (архів УАН) він пише: „И. А. (Нордштрем, урядовець III відділу. О. Д.) пишет к своему родственнику, что теперь благоприятное время для просьбы; но о чем просить? Да и Кочубей что нибудь сделает жэ. Мы написали к нему в Малороссию письмо, которого он не получил; неужели ему не пришлют в Петербург, если оно получится по его выезде оттуда? Если надо просить нам графа Орлова, то уведомьте и дайте наставление как! Я право не знаю, о чем просить. Я уже перепробовал все, и ничего не хотят для меня сделать, так не лучше ли дать покой себе и другим и довольствоваться тем, чего меня не лишили? При том же не знаю, буду ли я счастливее с переменю своего положения? Я так вошел в свою колею, что мне тяжело и подумать о другой“.

³⁾ В архіві III відділу збереглися три листи Плетньова до Дубельта; 10-XI-1847, 31-XII-1848 і 12-VII-1849. У перших двох листах Плетньов хоче врегулювати відносини між Кулішем і Тульським губернатором Крузенштерном, прохаючи „партикулярного письма,“ тоб-то нажиму III відділу: „У нас в России, особенно по губерниям, такая редкость встретить существо образованное, благородное, безкорыстное, преданное высоким видам правительства—и вместе скромное. Такой человек представляется теперь Начальнику Тульской губернии.“ Останнім листом Плетньов передає три листи до його Куліша, „которые поразительно изображают, до какой крайности доведен наконец этот страдалец“; з приводу цих листів є доклад III відділу.

⁴⁾ Принаймні в листі до Бодяньського з 24-XI-1848 Куліш говорить про від'їзд Ол. Мих. в найближчих днях („К. С.,“ 1897, XI. 247), а 18 грудня пише про це вже, як про досить давній факт.

почала тільки на початку січня. Ол. Мих. увесь час перебувала в оточенні Плетньова, Ішимової, свого брата Віктора, де зустрічається з багатьма видатними і впливовими людьми того часу. Про ці місяці свого петербурзького життя Ол. Мих. писала досить детальні реляції чоловікові, що дають деякий матеріал для тодішнього побуту, але-ж ми на них не зупиняємося, бо це не входить у наше безпосереднє завдання¹⁾. Але збереглися й ділові записи Ол. Мих.

Ось, напр., уривки з щоденника, що вона надсилала чоловікові:

30-XII-1848: Виктор сегодня виделся с Иваном Андреевичем (Нордштремом. О. Д.) и тот удивился, что я так скоро явилась в С.-Петербург. Сегодня Виктор будет у Попова, будет просить его совета²⁾.

3-I-1849: Взяла книгу, а пишу к тебе письмо, а потом к графу Орлову буду писать, а потом все надо приготовить на завтра, а завтра я буду в Кочубея и покажу ему письмо.

4-I: В 12-м часу я с Виктором отправилась к Кочубею, но он вчера был в маскарade и поэтому только что вставал, и так мы решились отложить на завтра посещение к нему.

5-I: Я с Виктором была у Кочубея, он велел подать ему записку в (?) 7-го, а 8-го письмо Дубельту для передачи графу Орлову. Александр Васильевич... (Кінця сторінки немає).

8-I: Зачем Попов сказал мне: поживите у нас и все сделают для Вас?

...Я была в канцелярии. Леонтий (Дубельт. О. Д.) прислал извиниться передо мной солдата, что он принять меня не может. У него был граф Орлов и много других важных лиц, я приехала к Виктору (з листа Ол. Мих., датованого 8-I; архів У.А.Н.).

9-I: Поеду на порадонок до Плетньова...

12-I: Я опять была в канцелярии; меня приняли только одну весьма ласково как всегда и я подала письмо для передачи графу Орлову. Г. Дубельт сказал, что он все, что только от него зависит, все для нас сделает. Записка Кочубею подана. Что будет, один Господь знает.

У цих клопотаннях, як бачимо, брав велику участь Олександр Кочубей, що про його ми вже не раз згадували. На одному докладі III відділу написано: „За Кулиша ходатайствовав член Государственного Совета Кочубей“ (стор. 218 „Дела“). Допомогав Кочубей і пізніше, під час остаточного звільнення з Тули³⁾, і після звільнення⁴⁾; звязки з Кулішем тут провадилися за посередництвом Макарова⁵⁾, а потім—і особисто в Тулі⁶⁾.

¹⁾ Листи зберігаються в архіві УАН. Дещо див. у Шенрока: „К. С.“, 1901, IV, 144-145.

²⁾ П о п о в — відомий урядовець III відділу, що провадив слідство над Кирило-Методієвцями.

³⁾ Шенрок: „К. С.“, 1901, IV, 147. До Кочубея зверталася Ол. Мих. 15-VIII-1848—лист зберігся в III відділі.

⁴⁾ Ми вже згадували про лист його з приводу роману „Березин.“ 11-V-1853 Кочубей звертається до Дубельта з проханням допомогти Кулішеві „в производстве его, за выслугу лет, в следующий чин.“

⁵⁾ Серед паперів Кулішевих в УАН зберіглася якась неясна записка без дати й без підпису до Вікт. Білозерського: „Александр Васильевич о переводах поговорит с Ханьковым, а в субботу увидится с директором и что узнает, сообщит через Макарова.“ Як свідчить Л. Жемчужников у листі до Шенрока з 11 жовтня 1897, на Кочубея особливо впливав Макаров (лист наведено у Шенрока: V, 186-187; копія є в архіві У.А.Н.).

⁶⁾ Див. вище, стор. 30.

Проте нічого з цих клопотань не вийшло. Ще 12-I-1849 Ол. Мих. пише чоловікові: „я очень обнадежена всеми,“ але виїжджаючи в безрезні додому, вона нічого конкретного з собою не везла: на всі її прохання Орлов „изволил признать невозможным ходатайствовать...“ Причину цього відмовлення врешті можна вбачати в тодішньому політичному стані: „какая-то глупая история в Петербурге, беспокоившая правительство,“ як пише Куліш у цитованому листі до Бодянського (стор. 31),—це петрашівці, що на тлі революційних подій на Заході справді налякали уряд Миколи I. Ось чому сум Куліша за Ол. Мих. залишився без реального виправдання¹⁾.

XI.

Нарешті тепер ми мусимо перейти до останнього питання з цієї галузи, а саме—з'ясувати дійсні умови звільнення Куліша з Тули. Що-до цього, існують такі дві версії переказів. Одну з них наводить Шенрок у своєму „Биографическом очерке“²⁾ на підставі згадки про це самого Куліша в листі до Бодянського³⁾: це представлення Куліша великим князем 6 вересня 1850. Другу версію переказує знов-же таки сам Куліш у галицькій „Правді“⁴⁾: ніби він списав і змалював місцеву тульську старовину, і цей альбом попав до рук Миколи I, що й мало велике значіння в долі Куліша. Трохи иншу редакцію цієї версії зберіг нам Плетньов з Кулішевих слів (у збірці Кулішевих листів до Плетньова, відомих нам, згадки про це немає). Так, Плетньов 7 жовтня 1850 р. пише до Я. Грота („Переписка...“, III, 521): „Кулеш ко мне пишет, что тульский губернатор поручал ему срисовать памятник на Куликовом поле и что его рисунок был представлен государю и великим князьям в их проезд через Тулу; все остались довольны, но его судьба не улучшена“. Підтверджує це доручення і Олекс. Мих. в листі до сестри з 21 серпня 1850 (У.А.Н.), але представлення Куліша великим князем—дуже сумнівне: принаймні Ол. Мих. про цю подію ані словечком не згадує, хоч 11 вересня докладно переказує сестрі тульську зустріч князів.

Тимчасом архівні документи зовсім не підтверджують цих обох версій. Ми вже цитували вище резолюцію Дубельта з 1 липня 1850:

¹⁾ Ол. Мих. між иншим писала Кулішеві 25-XII-1848: „Ты здесь очень любим всеми родными. Меня ласкают и любят все по-прежнему.“ А серед Кулішевих листів до Ол. Мих. знаходимо уступ, дуже характерний для розміркованої, холодної психіки автора (5-I-1849, У.А.Н.): „Теперь я уменьшаемое, из которого вычтена огромная сумма, так что остаток равняется почти нулю; я без вас кошелек, из которого выбрано все золото и серебро, оставлена одна медь.“

²⁾ „К. С.,“ 1901, IV, 147.

³⁾ „К. С.,“ 1897, XI, 259.

⁴⁾ „Правда,“ 1868, стор. 303. Цю версію цілком повторено у Огоновського „Історія літератури руской,“ III, с. 103.

„Оставить без ответа до 25-летия,“ при чім на цьому-ж Кулішевому листі чиеюсь невідомою рукою дописано: „Внесен в ведомость на 25-летие;“ таким чином ясно, що ініціатива виходила тут од III відділу. А коли Куліш 14 листопада 1850 звернувся до Дубельта по дозвіл виїхати до Москви, той написав згори: „Ожидать разрешения.“ Серед паперів III відділу є й така „справка“, що мусить одкинути всякі сумніви (стор. 276):

Пантелеймону Кулешу, в 25-летие царствования Государя Императора, Высочайше дозволено жить и служить везде, не исключая столиц и Малороссии, но воспрещено определять по министерству народного просвещения и повелено иметь до времени за ним секретный надзор¹⁾.

Майже цими-ж словами переказує цю подію і сам Куліш у недрукованому ще листі до Надії Білозерської-Забіло, під свіжим вражінням написаному (17 грудня 1850; архів У.А.Н.):

В один прекрасный день, лишь только мы сели обедать, как приезжает Шварц, только что произведенный в генералы, и объявляет нам, что Его Величество, в день своих именин, благоволил позволить мне жить и служить, где мне угодно, не исключая Малороссии и обеих столиц. Мы от радости почти не обедали и теперь сделали из своей квартиры нечто в роде Бердичева: готовимся в дорогу, и куда-же? не в Петербург, а сперва в Малороссию, к нашей милой, одинокой Маменьке. Между тем друзья мои приишут мне в Петербурге или Москве должность, и мы, порядочно погулявши и ударивши лихом об землю, устремимся к северу²⁾.

Хоч у газеті „Русскій Инвалидъ“ за 1850 р., де подавалися „височайші“ конфірмації, нам і не пощастило знайти офіційного помилування Куліша, але-ж і без цього наведені в нас автентичні документи навряд щоб могли викликати сумніви. Що-до інших версій, запроваджених самим-же Кулішем, то, можливо, що окремим сприятливим для його епізодам він помилково надав рішучого, категоричного значіння.

Таким чином доведеться прийняти цю третю версію, сперту на офіційних відомостях і найбільш правдоподібну. Представлення-ж Куліша „високим особам,“ очевидно, таки відбулося, але воно безпосереднього впливу на його долю не мало й зовсім не відбилося в будь-яких документах.

Звичайно, „помилування“ Куліша на день 25-ліття сталося в результаті не тільки його добронравної „поведінки,“ але й під впливом заходів з боку його друзів: адже-ж надто характерно, що Шевченка могли звільнити лиш за нового царя, Куліш здобув амністію в умовах Миколаївського режиму. З цього погляду цікава інформація, що

¹⁾ З нагоди тієї „події“ і Олекс. Мих. „дозволено освободить от надзора“ (стор. 277).

²⁾ Того-ж дня Куліш переказав цю подію і Бодянському, тільки без таких подробиць. („К. С.,“ 1897, XI, 260).

її подає відомий П. Б(артенев), видавець „Русского Архива“ (р. 1892, кн. XI, с. 299, прим.): „Мы имеем основание думать, что пощада, оказанная П. А. Кулешу, была исходатайствована покойным П. А. Плетневым, который его любил и ценил его дарования.“ Велика роля Плетньова виступає і в наших документах (ми згадували листи його до Дубельта в справі Куліша), але вона не єдина: впливи були і з боку Ол. Вас. Кочубея. Юридичне-ж оформлення цих клопотань і сталося в акті з приводу 25-тиліття царювання Миколи I. У середині грудня (не раніше 19-го, коли ще він писав з Тули подяку Орлову: л. 278) Куліш покинув Тулу, шукаючи шляху на Петербург.

Тульська доба, доба підневольного існування, закінчилася. Але, закінчившись формально, ця доба так чи інакше позначилася по всій наступній роботі письменника: печать цих трьох, повних деморалізації років неминуче лягла й на майбутньому. Ось чому, мабуть, й не можна зрозуміти справжнього Куліша в майбутньому, не можна збагнути всіх його „ухилів“ і „збочень“, коли добре не проаналізувати морально-тяжкої тульської доби. Цю аналізу ми й хотіли зробити попереднім викладом, що вперше, нам здається, базою своєю має тверді архівні й епістолярні документи. Цим самим тепер одлетять, зникнуть ті численні легенди, що вснувалися були навколо Кулішевого ймення саме з тієї доби заслання¹⁾.

4-X-1925.

О.л. Дорошкевич.

¹⁾ На с. 30 я згадав Вернадського, Кулішевого приятеля. Це відомий економіст (1821-1884), професор київського і московського університетів (пер. „Переписка Я. Грота съ П. Плетневым“, II, 851).

Тут-же виправляю істотну помилку: на ст. 44, рядок 21 згори, треба читати в дужках: „див. вище, стор. 13“.

Подане тут освітлення Тульської доби, як ми сказали, різко розходиться з Шенроковим. Отже повстає питання, як саме написав свою біографію Шенрок. На це маємо відповідь у листуванні між Шенроком і Ол. Мих.—ою Куліш. Між иншим тут виявляється, що акад. Ол. Пипін, читаючи Шенрокову працю, робив свої критичні зауваження. Так, 22 грудня 1899 Шенрок запитує Ол. Мих.—ну: „О фортепьяно упоминается в одном письме к Бодянскому... Итак возникает вопрос, было ли у Вас фортепьяно... Пыпин заметил это противоречие как с общим описанием бедной обстановки, так и с примечанием, что Пант. Ал. мечтал о приобретении домика и фортепьяно...“ Але це вже справа окремої статті.